

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

УСТАНОВА АДУКАЦЫИ
«ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАУНЫ УНІВЕРСІТЭТ»
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА:
СІНТАКСІС СЛОВАЗЛУЧЭННЯ
І ПРОСТАГА СКАЗА**

Вучэбны дапаможнік па курсе
«Беларуская мова. Сінтаксіс»
для студэнтаў спецыяльнасці П 04.02.00 –
Педагогіка і методыка пачатковага навучання

Гродна 2002

УДК 808.26(075.8)

ББК 81.411.3

Л33

Рэцензенты: доктар філалагічных навук, заг. кафедры рускай і беларускай
моў з методыкай выкладання БДУ імя А.С.Пушкіна, член-
карэспандэнт БАН В.І.Сянкевіч;

кандыдат філалагічных навук, дацэнт Т.І.Тамашэвіч.

Рэкамендавана саветам педагогічнага факультета ГрДУ імя Я.Купалы.

Леановіч Р.С.

Л33 Беларуская мова: сінтаксіс словазлучэння і простага сказа:
Вучэб. дапам. / Р.С.Леановіч. – Гродна: ГрДУ, 2002. – 118 с.

ISBN 985-417-361-5.

У сістэмatisаваным выглядзе прадстаўлены звесткі аб tym, якія спалучэнні
слоў не з'яўляюцца словазлучэннямі.

Вылучаны і прайлюстраваны ўсе тыпы сінтаксічна непадзельных словазлучэн-
няў беларускай мовы. Паняцці «модус» і «пропазіцыя» выведзены з вучэбнага да-
паможніка з прычыны адсутнасці адзінага іх разумення ў лінгвістыцы.

Вучэбны дапаможнік «Сінтаксіс словазлучэння і простага сказа» дапрацава-
ны з улікам заўваг рэцензента доктара філалагічных навук члена-карэспандэнта
БелАН Сянкевіча В.І.

УДК 808.26(075.8)

ББК 81.411.3

ISBN 985-417-361-5.

© Леановіч Р.С., 2002

УСТУП

Прадметам вывучэння ў сінтаксісе, згодна з канцэпцыяй, распрацаванай акадэмікам В.У.Вінаградавым, з'яўляюцца дзве галоўныя адзінкі – словазлучэнне і сказ, якія вычляняюцца пры супастаўленні харктэрных кожнай з іх прымет: непрэдыкатыўнасці і предыкатыўнасці.

Сінтаксіс вывучаецца на аснове структурна-семантычнага падыходу, асаблівасцю якога з'яўляеца тое, што ў час аналізу моўных з'яў бяруцца пад увагу такія найважнейшыя аспекты, як функцыя, будова і значэнне.

У працэсе спалучэння слоў утвараюцца сінтаксічныя аб'яднанні, якія маюць неаднолькавую граматычную харктарыстыку і выконваюць розную ролю ў паведамленні. Гэта залежыць ад таго, якія кампаненты адзінку ўтвараюць, якое месца займае адзін кампанент у адносінах да іншых, якія сэнсавыя і граматычныя адносіны паміж кампанентамі.

У сінтаксісе амаль усе пытанні звязаны са спалучэннем слоў, з асаблівасцю іх сувязі. У сувязі з тым, што сказы і словазлучэнні фарміруюцца на аснове слоў, у школьнай практицы важнае месца павінна займаць *работа над словам*. Сэнс сказаў мы разумеем таму, што ўспрымаюцца лексічныя і граматычныя значэнні слоў. Лексічным значэннем слова адрозніваюцца адно ад аднаго, граматычнымі значэннямі аб'ядноўваюцца слова ў групы на аснове агульных граматычных прымет. Прыватныя граматычныя значэнні ўказываюць на тыя адносіны, якія ўстанаўліваюцца паміж формамі пэўнага слова пры змяненні.

Слова разглядаецца як шматаспектная адзінка. Найважнейшымі з'яўляюцца тры аспекты:

1) слова як моўная адзінка з канкрэтнай будовай і пэўным лексічным значэннем;

2) слова як прадстаўнік пэўнага граматычнага класа;

3) у час вывучэння сінтаксісу слова разглядаецца з лагічна-сінтаксічнага боку. Пад увагу бярэцца роля, якую яно выконвае як кампанент словазлучэння ці сказа.

Аналізуочы сказы і словазлучэнні, мы пераконваємся, што кожны з элементаў у двухкампанентным сінтаксічным аб'яднанні (а такімі з'яўляюцца словазлучэнні і сказы) можа быць прадстаўлены як адной формай слова, так і спалучэннем форм. Выбар патрэбнай формы зменнага слова забяспечваецца ў адпаведнасці з законамі дапасавання ці кіравання, а ў нязменных словах – прымыкання.

Форма слоў – гэта база для ўтварэння сінтаксічных адзінак. Кожная форма мае сваю лагічна-сінтаксічную функцыю, а часам дзе функцыі і больш (напр., назоўнік назоўнага склону можа выконваць функцыю дзеяніка, зваротка і выказніка). У марфалогіі форма менш канкрэтная ў сэнсавых адносінах. У сінтаксічных адзінках гэтыя значэнні ўдакладняюцца і дыферэнцыруюцца з дапамогай спецыфічных моўных сродкаў, найважнейшымі з якіх з'яўляюцца пазіцыя ў складзе сінтаксічных адзінак і службовыя слоў, а таксама лексічна-граматычныя адносіны паміж формамі слоў (напр.: кніга сына, спаткаць сына). У саставе сінтаксічных адзінак разбураецца аманімія форм. Значэнне, уласцівае кожнай форме, выяўляецца ў сэнсава-граматычных аб'яднаннях (расце каля лесу, гэтаму лесу канца няма). Адзначанае лагічна-сінтаксічнае значэнне форма слова набывае ў саставе камунікатуўных адзінак. Яе называюць **словаформай**. Гэта слова ў канкрэтнай форме, у якой яно ўжыта ў сказе. Самае галоўнае паняцце ў граматыцы – граматычная форма. **Граматычная форма** – гэта сувязь граматычнага значэння з граматычным спосабам яго выражэння, напрыклад: у дзеясловах *читаў*, *хадзіў*, *касіў* ёсьць такая граматычная форма: значэнне прошлага часу выражана марфемай *ў*. Слова ў сукупнасці яго словаформ называеца **лексемай**. Формы слоў, якія адносяцца да адной лексемы, маюць агульнае лексічнае значэнне або агульную сістэму лексічных значэнняў, таму што лексема можа быць мнагазначнай.

Сістэма словаформ, якія адносяцца да адной лексемы, называеца **парадыгмай**. Самая складаная парадыгма ў дзеясловаў. У нязменных словах лексема і словаформа супадаюць (*тут*, *калі*, *цяпер*). **Парадыгма** – гэта сукупнасць адзінак, якія змяняюцца ў залежнасці ад пазіцыі. Бывае парадыгма склонавых форм, асабовых форм дзеяслова і г.д. Магчымы парадыгмы гукаў, сказаў і інш. Моўныя законы сувязі адзінак у тэксце называюцца **сінтагматычнымі**. Спалучэнні словаформ, спалучэнні марфем, гукаў, спалучэнні частак сказа – гэта **сінтагмы**.

Тэрмін «сувязь слоў» мае некалькі значэнняў. У лінгвістычнай літаратуры ён выкарыстоўваецца:

- а) як абазначэнне рэальнага факта спалучэння знамянальных слоў;
- б) як кваліфікацыя саміх сінтаксічных адносін (падпарадкавальнай сувязі, злучальнай сувязі, предыкатульнай сувязі);
- в) як абазначэнне фармальных сродкаў, якія ўдзельнічаюць у выражэнні сінтаксічных адносін;
- г) як абазначэнне канкрэтных спосабаў спалучэння слоў (дапасаванне, кіраванне, прымыканне).

Працэс спалучэння слоў забяспечваецца спецыяльнымі лагічнымі і граматычнымі сродкамі, найважнейшымі з якіх з'яўляюцца лексічныя значэнні слоў, інтанацыя, канчаткі, прыназоўнікі, злучнікі. Спалучацца могуць знамянальныя слова і службовыя. Але, спалучаючыся ў адно цэлае, знамянальныя слова ўтвараюць сінтаксічныя адзінкі, а службовыя са знамянальнымі – толькі іх элементы, словаформы. Успрыманне сэнсу сінтаксічных адзінак складваецца на аснове разумення лексічнага значэння слоў і іх граматычных прымет і сувязей. Здольнасць форм слоў спалучацца паміж сабой павінна разглядацца ў лексічным і граматычным аспектах.

Пад лексічнай спалучальнасцю трэба разумець суадносасць слоў, што ўтвараюць сінтаксічныя аб'яднанні, з рэаліямі, якія яны абазначаюць, і спосабы выражэння пры адным слове шэрагу блізкіх, але нятоесных лагічных паняццяў: *новы дом, цагляны дом, дом з балконамі, шматпавярховы дом* і інш.

Пад граматычнай спалучальнасцю трэба разумець здольнасць пэўных разрадаў слоў ці іх форм уключацца ва ўзаемадзеянне з іншымі разрадамі ці формамі слоў.

Такім чынам, сувязь слоў у абагульненым значэнні можа ўспрымацца як сінтаксічныя адносіны паміж канкрэтнымі словаформамі ў сэнсава-граматычных аб'яднаннях.

У працэсе аб'яднання аднаго слова з другім паміж імі ўстанаўліваюцца пэўныя сінтаксічныя адносіны. Гэта тая граматычная прымета, на аснове якой фарміруюцца і класіфікуюцца ўсе сінтаксічныя адзінкі. Кожны тып адзінак мае ўласцівия толькі яму адносіны, якія называюцца граматычным значэннем.

У выніку спалучэння слоў паміж імі могуць устанаўлівацца прэдыкатыўныя адносіны, калі адзін кампанент называе дзеяча ці прадмет, які выконвае ролю дзеяча, а другі называе суаднесеную з аб'ектыўнай рэальнасцю (з ладам і часам) прымету (дзеянне): *дзеци гуляюць* (гулялі, будуць гуляць), *гуляйце, пагулялі б.* Калі другому кампаненту значэнні ладу і часу не ўласцівы, яны выражаютца звязкай або звязкай і інтанацыяй. Утвараецца граматычная аснова, спалучэнне слоў, здольнае выразіць паведамленне і пры пэўным афармленні стаць сказам. У сказе такія спалучэнні называюць два адносна самастойныя паняцці, якія ў час маўлення ўключаюцца ва ўзаемадзеянне. Калі трэба выдзеліць адзін прадмет з ліку аднайменных, тады мы называем яго разам з прыметай, напрыклад, *белы снег.* Аб'ектыўныя адносіны ў такіх словазлучэннях іншыя, чым у прэдыкатыўных. Адно слова падпарадкоўваецца другому, таму і сувязь называецца падпарадковальнай.

Такім чынам, аб'ектыўныя і граматычныя адносіны паміж кампанентамі, дакладней, сінтаксічная сувязь, з'яўляюцца сінтаксічным сродкам, арыентуючыся на які, можна вызначыць тып сінтаксічных адзінак.

Аналіз сказаў трэба пачынаць з падзелу іх на двухкампанентныя сэнсава-граматычныя аб'яднанні.

Такімі аб'яднаннямі з'яўляюцца предыкатыўная аснова, словазлучэнні, рады аднародных членаў і інш.

Трэба мець на ўвазе, што ў сінтаксісе паняцці «двуҳкампанентныя канструкцыі» і «двуҳслоўныя канструкцыі» нятоесныя. Для выдзялення кампанента з сінтаксічнай адзінкі важна, якую ролю выконваюць слова ў складзе сінтаксічнага аб'яднання (двуҳкампанентнай пары). Асаблівасць такой пары – наяўнасць у яе складзе дзвюх ці больш форм знамянальных слоў ці частак, якія ўзаемадзейнічаюць на лексічным ці граматычным узроўнях.

У сказах і словазлучэннях адрозніваюць моўны і маўленчы аспекты і на гэтай аснове выдзяляюць два ўзроўні – патэнцыяльна-сінтаксічны і функцыянальна-сінтаксічны. На патэнцыяльна-сінтаксічным узроўні сказы і словазлучэнні – гэта мадэлі, абстрагаваныя схемы, якія адлюстроўваюць асаблівасці будовы сінтаксічных аб'яднанняў розных тыпаў. Мадэлі становяцца сінтаксічнымі адзінкамі і ўдзельнічаюць у моўных зносінах толькі тады, калі напаўняюцца канкрэтным лексічным матэрыялам, афармляюцца з дапамогай пэўных сродкаў (інтанацыя, лагічныя паўзы, парадак слоў, пунктуацыя і інш.).

Частка I. СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

У выніку падпрарадкавальнай сувязі паміж словамі ўзнікаюць адпаведныя лексічна-граматычныя адносіны, утвараюца слова-злучэнні. Адметнай рысай словазлучэнняў з'яўляеца наяўнасць дзвюх частак (кампанентаў), выражаных лексічна-граматычнымі адзінкамі, і падпрарадкавальнай сувязі паміж імі. Вывучэнне сінтаксічнай сувязі слоў у словазлучэнні – гэта выяўленне ролі кампанентаў, іх выражэння, спосабаў і сродкаў сувязі, лексічна-граматычных адносін.

Словазлучэнне – гэта непрэдыкатыўнае сэнсава-граматычнае адзінства, якое ўтвараеца шляхам спалучэння падпрарадкавальнай сувязью двух ці больш знамянальных слоў і выражаете ў сказе разнастайныя адносіны паміж предметамі, з'явамі, дзеяннямі і прыметамі ў іх узаемасувязях.

Словазлучэнне пашырае семантыку слова, удакладняе яго значэнне. Мае сістэму форм. У пачатковай форме выконвае намінатыўную функцыю. У астатніх формах яго функцыя вызначаеца функцыяй галоўнага слова. сказ разглядаеца як камунікатыўная моўная адзінка. У цэнтры ўвагі пры навучанні павінен быць сказ. Але ў сувязі з тым, што сказы фарміруеца на аснове слоў і словазлучэнняў, іх аналіз і сінтэз з'яўляеца неабходнымі для набыцця моўных навыкаў.

У словазлучэнні вылучаюца два кампаненты – галоўны і залежны. Сказ таксама з'яўляеца двухкампанентным аб'яднаннем. У сказе ёсьць граматычная аснова, якую утвараюць дзеяч і супаднесеная з ладам і часам прымета (дзеянне). Словазлучэнне фарміруеца на базе галоўнага слова, сказ – на базе граматычнай асновы. Устанавіць граматычнае значэнне словазлучэння ці сказа – значыць выявіць значэнні кампанентаў, якія гэтую адзінку ўтвараюць, і тыя лагічна-граматычныя адносіны, якія складаюцца паміж кампанентамі. Лексічнае і граматычнае значэнні ўзаемазвязаны. **Лексічнае значэнне** – гэта змест слова. **Граматычнае значэнне** – гэта адносіны, якія ўстанаўліваюца ў сінтаксічных аб'яднаннях.

Сэнс словазлучэння багацейшы за суму значэнняў асобна ўзятых слоў, што яго ўтвараюць. Структурна-семантычныя аб'яднанні могуць утвараць толькі знамянальныя слова. Службовыя слова выконваюць іншую ролю. З дапамогай іх утвараюца новыя формы, забяспечваеца сувязь або перадаюца сэнсавыя і эмацыйнальныя адносіны. Яны ўплываюць і на сэнс сінтаксічных адзінак. Вельмі важна фарміраваць паняцце аб лексічнай спалучальнасці, таму што не ўсе часціны мовы могуць спалучацца паміж

сабой і ўтвараць словазлучэнні, напрыклад, прыметнік + дзеяслоў. Спалучаюцца толькі тыя слова, якія называюць паняцці. Каб вызначыць функцыю словазлучэння, неабходна назваць паняцце, якое яно абзначае.

Паводле марфалагічнай прыроды галоўнага кампанента ўсе словазлучэнні аб'ядноўваюцца ў тры групы: іменныя, дзеяслоўныя і прыслоўныя: *добра́ знаёмы, зімова́я дарога, па-летняму хораша, чытаць выразна.*

Вельмі важным пытаннем пры аналізе словазлучэння ў з'яўляеца вyzначэнне сувязі паміж кампанентамі і тых сродкаў, з дапомогай якіх яна забяспечваецца. Паміж словамі ў словазлучэнні ўстанаўліваецца фармальная граматычная залежнасць аднаго слова ад другога. Такая сувязь называецца падпарадкавальнай.

Падпарадкавальная сувязь абумоўліваеца граматычнымі або лексічна-граматычнымі ўласцівасцямі слова. Падзел падпарадкавальнай сувязі на асобныя віды залежыць ад значэння слова як часціны мовы, ад яго здольнасці мець ці не мець формы словазменення, ад характеристу словазлучэння. З улікам гэтых асаблівасцей адрозніваюць тры віды сувязі: дапасаванне, кіраванне, прымыканне.

Дапасаванне – гэта такі від падпарадкавальнай сувязі, пры якой залежнае слова судносіцца з галоўным у аднолькавых з ім граматычных катэгорыях. Пры дапасаванні ў якасці галоўнага кампанента выступаюць назоўнікі ці іншыя субстантыўныя часціны мовы, а ў якасці залежнага – прыметнікі, парадкавыя лічэнікі, займеннікі з абагульнена-якасным значэннем, дзеепрыметнікі. Напрыклад: *мой знаёмы, пяты студэнт, ранняя вясна, штосьці не вядомае і інш.* Калі залежнае слова прыпадабняеца да галоўнага не ва ўсіх уласцівых яму граматычных формах, то дапасаванне называеца няпоўным: *наша доктар, жанчына-касманаўт, убачыў дзячынку вясёлай.*

Кіраваннем называеца падпарадкавальная сувязь, пры якой залежнае слова (назоўнік, займеннік ці субстантыўныя часціны мовы) ставіцца ў пэўнай склонавай форме, абумоўленай лексічна-граматычным значэннем галоўнага слова. У якасці галоўнага кампанента пры кіраванні могуць выступаць імёны, дзеясловы, прыслоўі. Напрыклад: *хата рыбака, глядзець спектакль, ісці ў школу, блізка ад дома, готовы да барацьбы і інш.* У залежнасці ад марфалагічнай прыроды галоўнага кампанента вылучаюць прыдзеяслоўнае, прыйменнае і прыадвербіяльнае кіраванне. Напрыклад: *сустрэць маму, заадно з народам, удзячны людзям, ганарыцца сынам, паклон вам, пратанова наконт таго.*

З улікам рознай ступені граматычнай залежнасці падпарарадка-
вальнага слова ад галоўнага адрозніваюць моцнае і слабое кіра-
ванне. Пры моцным кіраванні галоўнае слова патрабуе ў якасці
абавязковага кампанента пэўнай склонавай формы назоўніка ці
іншага слова ў значэнні назоўніка. Напрыклад: *читаць книгу, написаць сачыненне, капаць бульбу*. Моцнае кіраванне ўласціва непе-
раходным дзеясловам прасторавага значэння, якія маюць пры себе
назоўнікі з прыназоўнікамі, што адпавядаюць прыстаўцы дзеясло-
ва: *адплысці ад берага, дайсці да лесу, зняць з плячай* і г.д.

Слабым кіраваннем называецца такая сувязь, пры якой фор-
ма залежнага слова не дыктуеца лексічна-граматычным значэн-
нем галоўнага слова, а залежыць ад сэнсавых адносін, таму пры ім
могуць быць розныя ўскосныя формы склонаў: *ісці ў лес, ісці ле-
сам, ісці праз лес* і г.д.

Прымыканнем называецца такі від падпарарадкавальнай су-
вязі, пры якой залежнае слова звязваецца з галоўным не па форме,
а па сэнсу. У якасці залежнага кампанента пры прымыканні выс-
ступаюць інфінітыў, дзеепрыслоўе і прыслоўе: *пісаць старанна, ісці не спяшаючыся, стараўся дапамагчы, ехаць стоячы, размова па-
польску*.

Сустракаюцца цяжкасці пры аналізе словазлучэнняў са спо-
сабам сувязі кіраваннем, галоўным словам у якіх з'яўляюцца на-
зоўнікі, прыметнікі, дзееприметнікі, займеннікі, лічэнікі і інш.

Пытанне аб размежаванні моцнага і слабога кіравання з'яў-
ляецца дыскусійным у лінгвістычнай літаратуры. Для размежавання
моцнага і слабога кіравання мы кіруемся тымі палажэннямі, якія
падаюцца ў вучэбным дапаможніку Яўневіча М.С., Сцяцко П.У.
«Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы»: «Калі да залежнага слова
можна паставіць пытанне і дапаўнення, і акалічнасці, то слова ў
словазлучэнні звязаны слабым кіраваннем: *легчы* (на што? і як?)
на спіну, прыехаць (чым? і як?) *поездам*. Пры моцным кіраванні
залежнае слова дапускае пастаноўку толькі пытання ўскоснага скло-
ну» (с. 12).

Слабое кіраванне часам цяжка адрозніць ад прымыкання.
«Адрозніваюць гэтыя віды сувязі звычайна так: калі да залежнага
слова няможна паставіць склонавага пытання, то яно звязана з
асноўным словам спосабам прымыкання: *ісці з гадзіну, жыць на
віду, сцямнела пад вечар*» (Тамсама. – С. 13). Аўтары некаторых
падручнікаў па сінтаксісе называюць такое прымыканне **іменным**.

Пад іменным прымыканнем патрэбна разумець такую падпа-
радкавальнную сувязь, пры якой да галоўнага кампанента (дзеясло-

ва, назоўніка, прыметніка, прыслоўя) далучаецца ўскосны склон назоўніка без прыназоўніка ці з ім.

У шырокім сэнсе кіраванне можна разумець як любая склонавая формы ў залежнай пазіцыі, а прымыкаюць толькі нязмененныя слова.

У вузкім сэнсе кіраванне разумеецца як сувязь, якая дыктуеца галоўным словам. Такая сувязь харэктэрна пры выражэнні аб'ектных адносін (*купіць книгу*). Пры такім разуменні ўсе прыназоўнікава-склонавая формы, якія ўступаюць у акалічнасныя ці атрыбутыўныя адносіны, прымыкаюць: *жыць каля лесу, голас за экранам*.

Вузкае разуменне найболыш адпавядзе азначэнню кіравання. Але часам незразумелыя формы тыпу: *падняцца з-за стала, чалавек дойгу* – трэба дыферэнцыраваць. Мяжа паміж слабым кіраваннем і іменным прымыканнем вельмі рухомая. Больш апраўдана лічыць ўсе склонавая формы кіруемымі, за выключэннем тых, якія ўжываюцца з аслабленым значэннем склону і адносяцца да прымыкання: *прыехаць 5 мая, маўчаць усю дорогу,stryгчыся вожыкам*.

Часам разглядаецца і такі від сувязі, як **прыцяжэнне**, калі залежнае слова звязваецца з двума словамі адначасова: з адным – дапасаваннем, з другім кіраваннем. *Бацька стаў маўклівым. Мы будзем настаўнікамі*. Такую сувязь адначасова з двумя словамі ў сказе мае злучальнае слова, у ролі якога ўжываюцца адносны зайнік: *Алена адсунулася ад агню, які* пачаў патыхаць гарачынёю (І.М.) (Зайнік **які** дапасуецца ў родзе і ліку да назоўніка **агню**, а форма склону залежыць ад сінтаксічнай ролі ў даданай частцы).

Адны і тыя словаформы могуць па-рознаму прайаўляць свае сувязі ў словазлучэнні і сказе. Так, слова, звязаныя слабым кіраваннем, уваходзячы ў сказ, могуць страчваць гэтую сувязь і развіваюць сказ як свабодны член. Такія формы фармальна не звязаны з іншымі словамі ў сказе і таму пазбаўлены сувязі кіравання: *У канцы жніўня дзеци вярнуліся ў горад. У такі дзень цудоўна ў лесе*. Словы гэтыя развіваюць сказ у цэлым і называюцца дэтэрмінантамі. Гэта свабодныя адносіны, знешне падобныя да прымыкання, але адрозніваюцца непрыслоўным харэктарам. *Панас слухаў уступную перед начаткам сходу прамову Камекі* (Гал.). Пры аддзяленні залежнага кампанента, абавязковага дэтэрмінатара да залежнага назоўніка, страчваюцца сэнсы.

Цяжка ўстанавіць сэнсава-граматычныя адносіны ў слова-злучэннях тыпу *палёт у космас, хата ля возера, сыштак брата, дзяўчынка з мячом, іду ў вёску*. Адносіны ў такіх словазлучэннях

часцей за ўсё успрымаюцца як аб'ектныя або акалічнасныя. Цяжка зразумець, што, напрыклад, адносіны часавыя, прасторавыя і іншыя могуць ускладняцца і кваліфікавацца як адносіны азначальныя. У словазлучэннях, утвораных па спосабу прымыкання, часцей за ўсё сустракаюцца акалічнасныя і азначальныя адносіны: *загад не страляць, чытаць хутка*.

Як і любой сінтаксічны адзінцы, словазлучэнню ўласціва граматычна значэнне. Абапіраючыся на структуру (марфалагічнае выражэнне і спосаб сувязі), можна вызначыць толькі агульныя граматычныя значэнні. Каб знайсці прыватныя граматычныя значэнні, неабходна даследаваць іх семантыку: лагічна-граматычныя адносіны паміж кампанентамі. Напрыклад, парабає словазлучэнні *цёплы дзень і летні дзень*. У першым словазлучэнні названы прадмет і яго прымета па якасці, у другім – прадмет разам з прыметай у адносінах да часу. Калі паставіць у словазлучэнні залежнае слова пасля галоўнага і з дапамогай спецыфічнай лагічнай паўзы судненесці выказванне з ладам і часам, мы атрымаем двухсастаўны сказ (націск павінен стаяць на прыметніку): *дзень цёплы*. Нават самыя невялікія змены ў будове сінтаксічных адзінак прыводзяць да змены іх значэнняў (*дастаў лыжку, дастаў лыжкай, пайду ў вёску, прайду вёску*).

Цяжка вызначыць граматычнае значэнне словазлучэнняў, кампаненты якіх выражаны назоўнікамі (схема: назоўнік + назоўнік). Часцей за ўсё выказваеца меркаванне, што такія словазлучэнні называюць два прадметы: *хустка з паркалю, лыжка з алюмінію, паліто з драпу*. Трэба падкрэсліць, што такія словазлучэнні выконваюць функцыю адной расчлененай назвы: называюць прадмет разам з яго прыметай. Тут лексічна-марфалагічнае і функцыянальна-сінтаксічнае значэнні залежных слоў не супадаюць. Гэтыя значэнні супадаюць тады, калі назоўнікі стаяць у назоўным склоне. Назоўнікі могуць называць асобу ці прадмет і з'яўляюцца дзеянікамі або называюць прымету, судненесеную з ладам і часам, і ўваходзяць у склад састаўных выказнікаў (*трактар – машина, трактар – гэта машина, дуб – волат, дуб – волат сярод дрэў*), могуць указваць на асобу (прадмет), да якога звяртаюцца, і быць звароткам. Значэнне прадметнасці пераважае і ў тых формах назоўнікаў, якія неабходны для выражэння аб'ектных адносін. Навучэнцы фармальна засвойваюць, што назоўнікі адказваюць на пытанні *хто?* *што?*, але не могуць выявіць значэнні, якія набываюць назоўнікі ў сказе. Не ўмеюць размяжоўваць марфалагічнае пытанне (склонавае) і функцыянальнае (*дом каля возера – які?*). Трэба арыентаваць на тое, што словазлучэнні, складзеныя па схеме «назоўнік + на-

зойнік», маюць пераважна адносіны азначальныя: *хустка* (якая?) з *паркалю* (а не з чаго?) – *паркальная хустка*. Гэтыя словазлучэнні маюць агульнае граматычнае значэнне з такім словазлучэннямі, як *белая хустка*, хоць будова ў іх розная.

Такім чынам, граматычнае значэнне словазлучэння – гэта сэнсавыя адносіны паміж яго кампанентамі, якія ўзнікаюць у выніку падпараткавальнай сувязі. Пры разглядзе сэнсавых адносін мы бяром пад увагу і канкрэтнае лексічнае значэнне кампанентаў, і засяроджваємся на ўласна сінтаксічных адносінах ці рознага роду семантычна-сінтаксічных.

У лінгвістычнай літаратуры паводле значэння вылучаюць у словазлучэннях наступныя віды адносін: атрыбутыўныя, аб'ектныя, суб'ектныя, акалічнасныя і камплетыўныя.

Атрыбутыўныя (азначальныя) адносіны ўзнікаюць тады, калі залежны кампанент так ці інакш азначае галоўны. У сказах залежны кампанент словазлучэння з атрыбутыўнымі адносінамі выконвае сінтаксічную ролю азначэння. Напрыклад: *сукенка ў палоску, белы снег, пяты дзень, яго вучні, загад выступаць*.

У словазлучэннях з **аб'ектнымі адносінамі** граматычна залежнае слова абазначае прадмет дзеяння ці прыметы, выражаныя галоўным словам. У складзе сказа залежны кампанент словазлучэння з **аб'ектнымі** адносінамі выконвае сінтаксічную ролю да-паўнення. Напрыклад: *здолны да вучобы, сустрэць брата, будаўцаў дом, падаць снедаць*.

Суб'ектныя адносіны ўзнікаюць у тым выпадку, калі залежны кампанент словазлучэння абазначае вытворцу дзеяння ці носьбіта прыметы: *загад дэкана, засыпаныя снегам, сардэчнасць маці, спагадлівасць сябра, вызвалены арміяй, прыезд брата*. Асаблівасцю словазлучэнняў з суб'ектнымі адносінамі з'яўляецца тое, што пры трансфармацыі яны лёгка сувадносяцца з прэдыкатыўнымі сполучэннямі: *прывез брата – брат прывезджсае, сардэчнасць маці – маці сардэчная*.

Словазлучэнні з **акалічнаснымі** адносінамі характарызуюцца шырокім дыяпазонам значэнняў. Залежны кампанент можа ўказваць на час, месца, прычыну, мету, спосаб дзеяння і інш. Акалічнасныя адносіны характэрны для дзеяслоўных словазлучэнняў, бо акалічнасці, як правіла, спалучаюцца з дзеясловамі. Напрыклад: *ехаць лесам, размаўляць ціха, прыехаць адпачыць, вярнуцца вечарам*. Залежны кампанент выконвае ў сказе ролю акалічнасці.

Камплетыўныя адносіны ўзнікаюць у словазлучэннях тады, калі залежны кампанент папаўніяе недахоп інфармацыі, заключа-

най у галоўным кампаненце. Такі від семантычна-сінтаксічных адносін сустракаецца ў сінтаксічна непадзельных словазлучэннях, дзе галоўнае слова патрабуе сэнсавага ўдакладнення. Напрыклад: *тры дні, шмат людзей, стаць касманаўтам, пачаць працуваць*.

Пералічаныя віды адносін, якія вылучаюцца ў словазлучэннях, не заўсёды існуюць у чыстым выглядзе. Яны могуць ускладняцца і дадатковымі адценнямі. Часам словазлучэнне можа сумяшчацца некалькі значэнняў як асноўных. Напрыклад: *чай з лімонам, піражкі з капустай* (сумяшчаюцца атрыбутыўныя і аб'ектныя адносіны). У словазлучэнні *помнік пад дубам* можна выявіць адносіны акалічнасныя (дзе?), аб'ектныя (пад чым?) і азначальнія (які?). Пры аналізе ўлічваецца значэнне схемы і кампанентаў: лексічнае значэнне галоўнага слова патрабуе азначальнай харектарыстыкі.

У словазлучэнні *расказ пра брата* – аб'ектныя адносіны. Адзеяслойны назоўнік захоўвае ў сваёй аснове значэнне дзеяння. Высветліць гэта дапамагае лагічнае значэнне, а таксама словаўтваральны анализ.

Пры выяўленні сінтаксічных адносін нельга браць пад увагу толькі адзін паказчык – від сувязі: напрыклад, пры дапасаванні вызначаць атрыбутыўныя адносіны, пры кіраванні – аб'ектныя, пры прымыканні – акалічнасныя.

Разгледзім табліцу:

Словазлучэнні	Будова	Спосаб сувязі	Сінтаксічныя адносіны
<i>герой рамана</i> Х	Х Наз. + наз. у Р.с.	кіраванне	атрыбутыўныя
<i>жыць у горадзе</i> Х	Х Дз. + наз. у М.с.	кіраванне	акалічнасныя
<i>читаць книгу</i> Х	Х Дз. + наз. у В.с.	кіраванне	аб'ектныя
<i>размова па-польску</i> Х	Х Наз. + прыслоўе	прымыканне	атрыбутыўныя
<i>аматар рассказваць</i> Х	Х Наз. + дзеяслой	прымыканне	аб'ектныя
<i>читаць выразна</i> Х	Х Дз. + прыслоўе	прымыканне	акалічнасныя

У першай табліцы спосаб сувязі кіраванне, у другой – прымыканне. Але ўсе словазлучэнні маюць розную будову і нятоесныя адносіны паміж кампанентамі.

Для таго каб правільна вызначыць функцыю і граматычнае значэнне словазлучэння, трэба ўмець знаходзіць галоўнае па сэнсу слова і тыя слова, што звязваюцца з галоўным падпарадкавальнай сувязю, ставіць сінтаксічнае пытанне з улікам функцыянальнай значнасці залежных кампанентаў і сэнсава-граматычных адносін паміж кампанентамі.

Парарадак вызначэння граматычнага значэння паказаны ў табліцы:

Словазлучэнні	Будова	Сінтаксічныя адносіны	Граматычнае значэнне
<i>х хлопец з вёскі</i>	х Наз. + з + наз. у Р.с.	атрыбутыўная	Прымета па предметнай характеристыцы
<i>х стол з дубу</i>	х Наз. + з + наз. у Р.с.	атрыбутыўная	Прымета предмета па матэрыяле
<i>х адпачынак пасля абеду</i>	х Наз. + пасля + наз. у Р.с.	атрыбутыўная	Прымета па часе

У час аналізу словазлучэнняў неабходна класіфікаваць іх на аснове агульных значэнняў, а затым вылучыць і прыватныя значэнні, уласцівыя кожнаму словазлучэнню паасобку.

Ужо адзначалася, што ў словазлучэннях **назоўнік + назоўнік ва ўскосным склоне** адносіны да назоўніка ўказываюць на неабходнасць вызначыць у першую чаргу азначальныя адносіны. Калі карыстацца толькі склонавым пытаннем, то парушаецца лагічны лад мовы: *чалавек* (у чым?) *у акулярах*, *сустрэца* (на чым?) *на хутары*. Перавагу трэба аддаваць тым адносінам, якія выяўляюцца пры аналізе ўсяго словазлучэння.

Аб'ектныя ці акалічнасныя адносіны выяўляюцца пераважна тады, калі залежны назоўнік далучаецца да аддзеяслойнага назоўніка са значэннем працэсаў і прымет: *нах* (чаго?) *бэзу*, *палёт* (над чым?) *над акіянам* або да назоўнікаў, утвораных ад прыметнікаў: *сінь* (чаго?) *неба*. Аднак прынята лічыць, што ў ролі акалічнасці назоўнікі з прыназоўнікамі далучаюцца да тых членаў сказа, якія выражаны асабовымі дзеясловамі, дзеепрыметнікамі і дзеепрыслоўямі: *ляцім над лесам*, *сустрэшыся ў весцы*.

Сустракаюцца цяжкасці ў час вызначэння сінтаксічных адносін і ў дзеяслойных словазлучэннях, дзе акалічнасныя значэнні ўскладнены адносінамі да предметаў. Тут трэба ўлічваць лексічнае значэнне залежных слоў. Калі назоўнік абазначае асобу, тады словазлучэнне ўказвае на аб'ект, на які накіравана дзеянне: *Мы падышлі да дзяўчынкі*. При іх можна ўжыць азначэнне. *Мы падышлі да маленъкай дзяўчынкі*. Гэта пацвярджае предметныя характеристары такіх назоўнікаў.

Цяжка вызначыць граматычнае значэнне ў словазлучэннях группы «**назоўнік + назоўнік у назоўным склоне**»: *Мы выйшли на вуліцу ціхай вёскі^Х Козыры* (адносіны азначальныя, сувязь – прымыканне); *газета «Ніва»* (сувязь дапасаванне), *горад Баранавічы* (прымыканне), але: *горадам Баранавічамі, газету «Ніву»* – дапасаванне.

Канструкцыі з **прыдзеяслоўным інфінітывам** хоць і шырока ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове, аднак у іх складзе ў якасці галоўнага кампанента могуць выступаць толькі дзеясловы пэўных семантычных груп. Да іх адносяцца мадальныя дзеясловы жадання, неабходнасці, магчымасці, дзеясловы руху; дзеясловы, якія абазначаюць пачатак, працяг і завяршэнне дзеяння: *перастаў на ведваць, прымусіў прыслухацца, мелася прыехаць, пачаў працаваць, хачу вучыцца, працягваў іграць, узяўся майстраваць, умець чытаць, пайсці касіць, думае расказаць*.

Па сваёй функцыі залежны прыдзеяслоўны інфінітыв можа быць **аб'ектным і суб'ектным**.

Суб'ектны інфінітыв называе дзеянне, якое выконваецца дзеянікам – суб'ектам, таксама як і дзеянне, названае кіруючым асабовым дзеясловам: *Хлопцы надумаліся пайсці ў грaby* (К-с). – сувязь прымыканне, адносіны камплетыўныя.

Аб'ектны інфінітыв называе дзеянне, якое выконваецца суб'ектам, што выражаны іменным дапаўненнем у вінавальнym або давальнym склоне: *Я прашу яго прынесці knігу. Якаў запрасіў прыходзіць увечары, паглядзець на рэпетыцыі бязбожнай п'есы* (В.Б.) – адносіны аб'ектныя, сувязь прымыканне.

Дзеяслоўныя словазлучэнні з суб'ектным і аб'ектным інфінітывам сінанімічныя канструкцыям з дзеяслоўнымі назоўнікамі: *патрабаваў выканаць – патрабаваў выканання, паехаў вучыцца – паехаць на вучобу*. Часам назоўнік утварыць нельга: *вырашыў не капаць, старалася зрабіць*. У сучаснай беларускай мове мэтазгодна пазбягаць ад дзеяслоўных назоўнікаў, аднак у дзелавым, навуковыem, часам публіцыстычным стылях у словазлучэннях пры кіруючым дзеяслове часта ўжываецца аддзеяслоўны назоўнік замест дзеяслова: *прасіць выдзялення замест прасіць выдзеліць*.

Не ўсе словазлучэнні маюць аднолькава члянімую будову. Вылучаюць свабодныя і несвабодныя словазлучэнні. У свабодных кожны кампанент суадносіцца непасрэдна з рэальнасцю, пры гэтым захоўвае самастойнае лексічнае значэнне ўсіх слоў, на базе якіх словазлучэнне ўтворана. Кожнае слова можа ўступаць у сінтаксічныя сувязі з іншымі словамі. Напр., у сказе *Увесь лес звінеў ад птушыных галасоў* можна вылучыць наступныя словазлучэнні: *увесь лес, звінеў ад галасоў, ад птушыных галасоў*.

Несвабодныя словазлучэнні падзяляюцца на сінтаксічна не-падзельныя і фразеалагічныя. Сінтаксічна непадзельным свабоднае словазлучэнне становіцца тады, калі яно ў пэўнай сінтаксічнай пазіцыі ўтварае адзін член сказа.

Пры аддзяленні дэтэрмінатара такія словазлучэнні трацяць сэнс: *зразумелы на ўсіх мовах, глыбінёй у два сажні, працаваць кожны дзень.*

Сінтаксічна нападзельныя словазлучэнні – гэта такія слова-злучэнні, якія лексічна звязаныя і нечлянімыя ў дадзеным кантэксце: *дзяўчына высокага росту – высакарослая дзяўчына*. Нельга сказаць *дзяўчына росту*. Аднак тое ж словазлучэнне ў іншым кантэксце можа быць свабодным. Несвабоднае словазлучэнне вызначаецца ў канкрэтных сказах у залежнасці ад функцыі, дзе яно ўтварае раздзельнасць сваіх кампанентаў: *Мне было цікава размаўляць з гэтымі двумя хлопчыкамі* (свабоднае); *Два хлопчыкі падышлі да стала* (несвабоднае). *Высокі рост* вылучае яго сярод аднагодкаў (свабоднае); *Хлопчык высокага росту стаяў вондаль* (несвабоднае). Несвабодныя словазлучэнні выконваюць функцыю аднаго члена сказа. У свабодных словазлучэннях захоўваецца самастойнасць лексічнага значэння кожнага з кампанентаў, у несвабодных словазлучэннях лексічнае самастойнасць аднаго з кампанентаў аслаблена ці страчана, у выніку чаго словазлучэнне з боку свайго значэння набліжаецца да асобнага слова.

На падставе прыналежнасці галоўнага і залежнага кампанентаў да пэўных часцін мовы і ў залежнасці ад фармальна-граматычных асаблівасцей залежнага кампанента сярод сінтаксічна не-падзельных словазлучэнняў можна вылучыць шэраг груп.

Колькасна-іменныя словазлучэнні. Гэта такія сінтаксічна нечлянімыя граматычныя адзінствы, якія складаюцца з колькасных лічэбнікаў розных структурных групп і назоўнікаў у формах назоўна-вінавальнага склону або роднага склону без прыназоўнікаў. Такія словазлучэнні выконваюць у сказе функцыю дзейніка або прамога дапаўнення (*тры дзяўчынкі, пяць кніг, абедва браты, чатыры сталы, сем сышткаў*).

Атрымалі мы восьмёра коней з воінскай часці (Кр.); *дзве вяскоўныя дзяўчынкі* збіralі ягады ў лесе (Я.М.); *Троe ваенных выскочылі з машины* (Як.).

Словазлучэнні могуць складацца з **назоўніка** і **лічэбніка** ў **назоўным склоне**, калі назоўнік далучае да сябе назоўны склон лічэбніка на падставе прымыкання: *дом сем, раздзел адзінаццаць, мэбля-99, кватэра пяцьдзесят трои. Сяброўка пражывае ў доме семдзесят.*

Лічэбнікава-іменныя словазлучэнні з родным склонам утвараюцца на аснове спалучэння парадкавых ці колькасных лічэбнікаў або колькасна-іменных спалучэнняў з назоўнікамі, займеннікамі ці іншымі часцінамі мовы ў ролі назоўнікаў і прыназоўнікамі з, *ад*, *без*, *да*, *у*, *між*, а таксама некаторымі вытворнымі прыназоўнікамі адпрыслойнага паходжання *каля*, *пасля* і інш. (*палаўіна з нас, трое з іх, двое з памочнікаў, першыя пасля канікул (заняткі)*).

Ён адзін між старых пісьменны (Ч.); *Першая пасля трохдзённага перапынку змена прайшла для Андрэя хутка і лёгка* (Ш.); *Ён адзін у бацькоў* (Гр.); *Было без пяці дванаццаць* (Сам.) (лексічна не названыя прадметы ці з'явы).

Лічэбнікавая словазлучэнні з вінавальным склонам. Ролю галоўнага кампанента выконвае колькасна-іменнае спалучэнне. Самі ж лічэбнікі самастойна не спалучаюцца без дапамогі іншых слоў і словазлучэнняў не ўтвараюць: (*два метры ў глыбіню, дзве тоны на карову, трывалы ў месяц; год ёй пяць на выгляд; прыбаўка 600 грамаў на цяля*.

У лічэбніковых словазлучэннях з колькасна-іменнымі спалучэннямі могуць выражавацца прасторавыя, часавыя, азначальныя і іншыя адносіны: *Два разы ў тыдзень дзеци ходзяць у басейн; Машына ідзе са скорасцю сто кіламетраў у гадзіну*.

Лічэбнікавая словазлучэнні з творным склонам – малапрадуктыўны, але структурна і семантычна разнастайны тып сінтаксічных канструкцый. Яны ўжываюцца з вялікай колькасцю невытворных і вытворных прыназоўнікаў. У ролі галоўнага кампанента лічэбнікава-іменных словазлучэнняў з творным склонам могуць выступаць розныя структурна-граматычныя разрады лічэбнікаў: *першая за возерам, троє разам з ім; адзін над усімі*.

У залежнасці ад граматычнай прыроды і лексічнага значэння галоўнага кампанента і склонава-приназоўнікавай формы залежнага слова лічэбнікава-іменная словазлучэнні могуць выражаваць розныя тыпы сінтаксічных адносін: прасторавыя, часавыя, аб'ектныя, размеркавальныя, адносіны сумеснасці і іншыя: *Удзух з Тодарам увайшлі яны ціха* (К.Ч.); *Бульба, як арэхі, на трывалы карчом* (Куп.); *За дамамі ўжо не было відаць гэтых чатырох хлопцаў з рыдлёўкамі*.

Лічэбнікавая словазлучэнні з месным склонам утвараюцца з парадкавых ці колькасных лічэбнікаў або з колькасна-іменных спалучэнняў і залежных ад іх назоўнікаў ці іншых субстантыўных часцін мовы з прыназоўнікамі ў (*ва*), *на*, *па*, *пры*, *а*. Такія словазлучэнні выражаваюць розныя адносіны: прасторавыя, часавыя, аб'ектныя, азначальныя і іншыя (*адна ў вёсцы, двое ў часоўні*,

другі ў чарзе, трыв бярозкі пры дарозе). Дорага яму каштавала першая ў вёсцы заява ў калгас (Нях.); Ён адзін у хаце мужчына (К-с); Ён першы раз у жыцці ўбачыў мора.

Словазлучэнні лічэнікаў з атрыбутыўнымі часцінамі мовы ўтвараюцца з асобных, самастойна ўжытых лічэнікаў і колькасна-іменных спалучэнняў у ролі галоўнага кампанента і залежных ад іх прыметнікаў, іншых лічэнікаў, займеннікаў і дзееприметнікаў (*адна незакончаная старонка, першыя пяць дзён, праз якіх небудзь шэсць гадзін*).

Словазлучэнні, у якіх ролю галоўнага кампанента выконваюць колькасна-іменныя спалучэнні, складаюць найбольш прадуктыўны тып сінтаксічных канструкцый.

Праз якія тыдні два ты будзеши зусім спраўны (Кр.); За апошнія пяць дзён мы падрыхтавалі пляцоўку да спаборніцтва.

Словазлучэнні займеннікаў з родным склонам. Займеннікава-іменныя словазлучэнні з родным склонам утвараюцца на аснове спалучэння няпэўных, азначальных, пытальна-адносных, зредку ўказальных займеннікаў з назоўнікамі (ці іншымі субстантыўнымі часцінамі мовы) у форме роднага склону з прыназоўнікамі з, *ад, для, накішталт, калі, у сэнсе, па часці і інш.*

Амаль усе займеннікавыя словазлучэнні з пункту гледжання сінтаксічнага ўжывання складаюць цэльныя, хоць і падзельныя семантычна адзінствы, якія ў сказе выконваюць ролю аднаго і таго ж яго члена – дзейніка або дапаўнення. Пры гэтым абагульненая яканская займеннікі ў такіх словазлучэннях лёгка субстантывуюцца: *ніякі з іх – ніхто з іх; які-небудзь з прысутных – хто-небудзь з прысутных; Хто з вас дапаможа перанесці книгі? Хтосьці з вучняў акуратна вымыў падлогу. Каторы з вас лазіў на дрэва? Кожны з вас цяпер – салдат, на якога з надзеяй глядзіць увесы народ* (Хадк.).

Займеннікавыя словазлучэнні з вінавальным склонам адносяцца да малапрадуктыўных канструкцый: *Ён увесы у бацьку; Яна ўся ў маці.* Яны ўтвараюцца на аснове спалучэння азначальных, няпэўных, указальных ці асабова-азначальных, няпэўных, указальных ці асабова-прыналежных займеннікаў з назоўнікамі ў форме вінавальнага склону і прыназоўнікамі ў, *на, за, з.* Займеннікавыя словазлучэнні з вінавальным склонам могуць выражаць розныя адносіны: часавыя, прасторавыя, адносіны прыпадабнення, азначальная-параўнальныя, аб'ектныя і інш. (*інакіи за ўсіх, нешта з год, усё пра сябе*). Займеннікі *нешта, усё* звычайна страчаюць сваю знамянальнасць і набліжаюцца па функцыі да ролі часціцы: *Яна не прыходзіла нешта з тыдзенем (нешта – часціца). Нешта з гарбуз кацілася да ганка (нешта – займеннік).*

Займеннікавыя словазлучэнні з творным склонам адносяцца да малапрадуктыўных канструкций. Яны ўтвараюцца з асабова-прадметных, прыналежных ці няпэўных займеннікаў і залежных ад іх форм творнага склону назоўнікаў або іншых субстантыўных часцін мовы з прынаゾўнікам з. Яны выражаюць адносіны сумеснасці, азначальныя, адносіны сумяшчэння: *Мы з сынам пойдзем у суніцы і гай агледзім, і бары* (К-с); *Яны з Машай* не бачыліся ўжо ѡэлы тыдзень (І.М.); *Усё гэта наша з табою ад прадзе́даў, наших бацькоў, збудавана іхній рукою і нашай за сорак гадоў* (Хв.); *I раптам зачарнелася нешта з шэрымі плямамі* (Шашк.).

Займеннікавыя словазлучэнні з месным склонам належать да малапрадуктыўных канструкций. Яны складаюцца пераважна з няпэўных, адмоўных ці азначальных займеннікаў у ролі галоўнага кампанента і назоўнікаў ці іншых субстантыўных часцін мовы ў форме меснага склону з прынаゾўнікамі ў, на, па, пры, аб (хтосьці ў млыне, кагосці на полі, нехта на гары).

Займеннікавыя словазлучэнні з месным склонам могуць выражаць уласна азначальныя адносіны (хтось у капелюшы); азначальна-прасторавыя (ніхто ў вёсцы); вылучальныя (нехта на дварэ); аб'ектна-абмежавальныя адносіны (нешта па фізіцы).

Хтосьці пры дарозе пакліаў нас (Ц.Г.); *Нічога на свеце* не было яму даражэй за сваю школу (Нях.).

Словазлучэнні займеннікаў з атрыбутыўнымі часцінамі мовы.

Займеннікава-іменная словазлучэнні з атрыбутыўнымі часцінамі мовы ў ролі залежных слоў ўтвараюцца на аснове сэнсава-сінтаксічных сувязей асабовых, зваротных, указальных, пытальна-адносных, азначальных, няпэўных, адмоўных займеннікаў з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, лічэбнікамі і абагульнена-якаснымі займеннікамі.

Гэтыя сувязі, аднак, у большасці выпадкаў рэалізуюцца ў структуры сказа. Па-за сказам займеннікі звычайна не ўтвараюць спалучэння з атрыбутыўнымі словамі і ў якасці самастойных структурных адзінак мовы не выступаюць.

Займеннікавыя словазлучэнні з атрыбутыўным разрадам слоў харектарызуюцца адным для іх азначальна-ўдакладнільным значэннем, якое ў кожным паасобным выпадку выяўляе шматлікія семантычныя адценні: азначальныя адносіны са значэннем а) якаснай харектарыстыкі асобы (*сустрэў яе незабыўную, успомніў яе каханую, заглядзелася на яго статнага*); б) колькаснага складу ці паўнаты ахопу прадметаў: *Абое яны засмяяліся* (Б.); *Усе чацвёра занепакоіліся*; в) падкрэсленасці самой дзейнай асобы: *Тыя самыя баракі* (Пестр.); *Вы самі яго будуеце* (Нях.); г) адносіны прыпа-

дабнення: *Жонка яго Марына была такая ж вясёлая, як і яе муж* (Шам.); *Маці такая ічаслівая, як і яе дзеци;* д) азначальна-ўказальныя адносіны са значэннем паўнаты ахопу прадметаў па якой-небудзь прымесце: *Усё жывое востра адчувала вясну* (Нях.); *Усё новае іх насцярожвала;* е) сінтаксічныя адносіны з указаннем на харктар прыметы прадметаў: *А гэта хто такі?* (Гал.); *Пра што цікавае сёння вы паучулі?*; *Сяпан заўсёды ўчукаў што-небудзь не-звычайнае* ў жыцці (Гар.); *Штосьці свойскае і штось людское* ў гэтых дрэў, камення і жывёл (А.П.).

Словазлучэнні дзеясловаў з атрыбутыўнымі часцінамі мовы.

Яны ўтвараюцца на аснове сэнсава-сінтаксічных сувязей дзеясловаў з прыметнікамі, дзееприметнікамі, парадковымі лічэннікамі, азначальнімі і ўказальнімі займеннікамі і складаюць прадуктыўны тып канструкцый. Адметнай рысай дзеяслоўных словазлучэнняў з атрыбутыўнымі часцінамі мовы з'яўляецца тое, што амаль усе яны ўтвараюць сінтаксічна непадзельныя спалучэнні, якія ў сказе выконваюць функцыю састаўнога або складанага іменнага выказніка.

Атрыбутыўныя часціны мовы знаходзяцца ў сувязі **цягачення** з дзеясловам (разнавіднасць дапасавання).

Дзень *прыйшоў ціхі і светлы* (К.Ч.); *Масціны, дзе працякае абноўленая Свіслач, зрабіліся ледзы не самыя прыгожыя* ў горадзе (В.В.); *Раніца выдалася ў той дзень на дзіва сонечная, ласкавая* (Лынк.).

Дзеяслоўныя словазлучэнні з атрыбутыўнымі часцінамі мовы могуць выражаць: якасна-азначальнія адносіны з указаннем на харктар праяўлення дзеяння, стан: *Дні стаялі сонечныя; Людовік ішоў пануры і ўстрывожсаны* (А.К.); азначальнія адносіны з указаннем на парадак, паслядоўнасць дзеяння: *Яна выступіла другая; І ён першы стаў памагаць тяжелажнікам* (У.К.); якасна-азначальнія адносіны з указаннем на меру, ступень або якасць праяўлення дзеяння: *Тут бой паўстаў такім, якім быў у сапраўднасці* (І.М.); *Такім здаваўся ёй бацька* (З газет).

Ад'ектыўныя словазлучэнні з родным склонам без прыназоўніка ўтвараюць непрадуктыўны, але частотны тып ад'ектыўных канструкцый. Такія словазлучэнні абмяжоўваюцца канструкцыямі са словамі *поўны, варты, дастойны, годны*. Ад'ектыўна-іменныя словазлучэнні выражают у асноўным аб'ектныя сінтаксічныя адносіны з разнымі адценнямі (*варты павагі, дастойны золата, годны свайго бацькі*).

Хваля *поўна дзікіх дум* (Ц.); *Дастойны вы песень вялікіх паз-тай* (К-с); *Тут кожны пяцярых варты* (І.М.).

Ад'ектыўныя словазлучэнні з родным склонам вылучаюцца як найбольш ужывальныя канструкцыі з **вытворнымі прынаўнікамі**. Яны выражаютъ розныя віды сінтаксічных адносін: аб'ектныя, азначальныя, акаличнасныя і інш.

У ролі залежнага кампанента выступаюць назоўнікі ці іншыя субстантыўныя часціны мовы. Галоўны кампанент выражаетца звычайна прыметнікамі і дзеепрыметнікамі: *вольны пасля занятымі*, *удзячны ад души, шырокі з боку возера, заняты на працягу тыдня, адзіны ў бацькоў, дарагая для цябе, любая з кніг, нябачны з-за лесу; Найлепшия з вучняў* удзельнічаюць у алімпіядзе; *Любая з работ* яму па плачы; *Рукі ў яе былі прыгожыя і прывабныя, голыя да плеч* (К.Ч.).

Ад'ектыўныя словазлучэнні з вінавальным склонам ужываюцца з прынаўнікамі *у, на, за, па, з, праз* (*цераз*), *паўз*, *пад, пра*. Гэтыя словазлучэнні вызначаюцца разнастайнасцю сэнсава-сінтаксічных адносін і адметнасцю сваіх семантычных адзнак.

Ад'ектыўна-іменныя словазлучэнні з вінавальным склонам могуць выражатца наступныя віды сінтаксічных адносін: азначальныя (*белыя ў палоску, чырвоныя ў кропелькі*); азначальна-акаличнасныя (*не ў меру крыклівы, п'яны ў дым*); часавыя адносіны (*зробленае за дзень; дарагія на ўсё жыццё; готовы ў пару*); абмежавальныя адносіны (*хворы на сэрца; скупы на слова*); аб'ектныя адносіны (*адказны за вечар; падобны на квадрат*); адносіны адпаведнасці-неадпаведнасці (*непадобны на сябе; ахвочы на вяселле*); параўнальна-супастаўляльныя адносіны (*старэйшы за сястру; мацнейшы за сталь*) і іншыя.

Ад'ектыўна-іменныя словазлучэнні з вінавальным склонам заснаваны на кіраванні і прымыканні: *За адступленне ж я адказны* (К-с); *Ён праз меру высокі; Васіль быў лагодны, не памятлівы на зло* чалавек (І.М.); *Калі стары Бязручка скупы на слова, то сын гаворыць і за сябе і за бацьку* (К-с); *Там праз меру ўсе лагодны* (Бяд.).

Ад'ектыўныя словазлучэнні з творным склонам – прадуктыўны тып сінтаксічных канструкций. Яны ўтвараюцца на аснове сэнсава-сінтаксічнай сувязі якасных, часам і адносных прыметнікаў з назоўнікамі ці абагульнена-прадметнымі займеннікамі ў форме творнага склону з прынаўнікамі невытворнымі і вытворнымі. Гэтыя словазлучэнні выражаютъ разнастайныя значэнні. Асноўныя сінтаксічныя адносіны – аб'ектныя і азначальныя (*суседні з намі, белы з чорнымі крыламі, цяжская ў пары іншай*). Два акны выходзілі на двор, а сенцы былі агульныя з суседнім кватэрай (К.Ч.); *Дым віўся з ледзь прыкметнага над страхою коміна* (Пестр.).

Ад'ектыўныя словазлучэнні з месным склонам утвараюцца на аснове спалучэння прыметнікаў і дзееприметнікаў з назоўнікамі ці субстантыўнымі часцінамі мовы ў форме меснага склону і прыназоўнікамі ў, на, па, пры, аб.

Гэтыя словазлучэнні выражаюць розныя сінтаксічныя адносіны: прасторавыя, часавыя, абмежавальныя, ад'ектна-абмежавальныя, азначальныя, вылучачальныя, размеркавальныя, а таксама разнастайныя адценні гэтых значэнняў.

Ад'ектыўныя словазлучэнні з месным склонам надзвычай прадуктыўны тып сінтаксічных канструкцый. *Купіў вялікія па назе боты* (М.); *Ты па гадах самы старэйшы будзеши* (Бяд.); дзед пазірае на палоску, на нізку і рэдкую ў нізінах ярыну (Гал.); *Маўчаць срэбранныя ў снягах палі і лясы* (Сам.).

Словазлучэнні заснаваны на сувязі іменнага прымыкання.

Ад'ектыўныя словазлучэнні з інфінітывам належаць да ліку пашыраных сінтаксічных канструкцый, аднак абмяжоўваюцца нешматлікай групай прыметнікаў, здольных далучаць да сябе інфінітывы. Да такіх прыметнікаў адносяцца слова тыпу *рады, схільны, здольны, готовы*.

Ад'ектыўныя словазлучэнні з інфінітывам не багатыя і семантычна. Яны выражаюць пераважна ад'ектна-абмежавальныя сінтаксічныя адносіны з указаннем на дзеянне як ад'ект накіраванасці прыметы, названай прыметнікам (схільны думаць, гатоў співаць, здольны вучыцца).

Хлотцы-зухі і дзяячаты пагуляць тым часам рады (К-с); *Аж душа мая святае і співаць я зноў гатоў* (К-с).

Прыслоўныя словазлучэнні з родным склонам ужываюцца з прыназоўнікамі *ад, да, з, з-за, без, для і інш.* Найболыш ужывальнымі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове з'яўляюцца формы роднага склону з прыназоўнікамі *ад, да.*

Словазлучэнні з родным склонам выражаюць прасторавыя адносіны, прычынныя, азначальна-акалічнасныя і іншыя адносіны.

Прыслоўна-іменныя словазлучэнні з родным склонам складаюцца з якасных, акалічнасных прыслоўёў і субстантыўных часцін мовы ў форме роднага склону (*далёка ад лесу, бліжэй да вёскі, недзе з-за ўзгорка*).

Я зноў жыву ўдалі ад горада (К-с); *Аднекуль з дарогі вухнуў лёгкі мінамёт* (Нях.).

Прыслоўныя словазлучэнні з вінавальным склонам складаюць прадуктыўны тып адвербіяльных канструкцый. Яны ўжываюцца з прыназоўнікамі ў, на, па, за, праз, цераз, над, пад (*далёка ў лес, мудрэй за салаўя, калі-небудзь у нядзелю*). Адвербіяльныя

словазлучэнні з вінавальнym склонам выражаютъ акалічнасныя адносіны (часавыя, прасторавыя, прычыны і інш.), а часам аб'ектныя: *Але вастрэй за ўсіх Марына адчула весці пра пажар* (К-с); *Аднойчы пад вечар* Толя вярнуўся ў штаб з данясеннем (Б.).

Прыслоўная словазлучэнні з творным склонам найбольш прадуктыўная з простым невытворным прыназоўнікам з, а таксама з прыназоўнікамі *за, пад, над, перад, паміж* (між).

Прыназоўнікавыя прыслоўна-іменныя канструкцыі з творным склонам выражаютъ розныя тыпы аб'ектных і акалічнасных сінтаксічных адносін, якія ў складняющеца адценнямі значэнняў (недзе *за ельнікам, тут жа пад бокам, упоравень са старымі*).

Недзе за ельнікам чуліся галасы людзей (Нях.); **Блізка за парканам** гаварылі людзі (К.Ч.).

Прыслоўная словазлучэнні з месным склонам складающеца звычайна з акалічнасных прыслоўяў са значэннем месца і ўдакладняльных субстантыўных слоў – назоўнікаў ці зайненнікаў – і хараکтарызующеца прасторавымі адносінамі. Яны ўжывающеца з прыназоўнікамі *у, на, па, пры, аб*, з якіх найбольш ужывальными з'яўляющеца прыназоўнікі *у, на* (недалёка ў лесе, недзе на дварэ, блізка на дарозе).

Дзе́сьці на суседній асіне яичэ вуркалі галубы (М.Л.); Усвядамленне гэтага прыйшло яичэ **тады ў вагоне** (Пестр.); **Недзе далёка ў лесе** вылі адзінокія ваўкі (Нях.).

Шматлікія прыслоўі, якія ўжывающеца пры субстантыўных часцінах мовы ў форме ўскосных склонаў, перайшлі ў прыназоўнікі (*наперадзе калоны, побач з хатай, следам за байцом, вакол дома, наперарэз ворагу, паблізу ад гэтых мясцін*).

Прыслоўная словазлучэнні з прыслоўямі складающе надзвычай прадуктыўны і семантычна разнастайны тып сінтаксічных канструкций. У ролі галоўнага і залежнага кампанентаў выступающе розныя семантычныя разрады прыслоўяў.

Словазлучэнні, якія складающеца з акалічнасных прыслоўяў месца, выражаютъ **прасторавыя** адносіны (*дзе́сьці там, недзе на-перадзе, тут паблізу, блізка адгэтуль*).

Словазлучэнні, якія складающеца з акалічнасных прыслоўяў часу, выражаютъ часавыя адносіны (*калісьці даўно, неяк аднойчы, позна вечарам*).

Акалічнасныя прыслоўі месца і часу могуць спалучающеца з колькаснымі прыслоўямі (*вельмі блізка, зусім рана, крыху ўлева*).

Акалічнасныя прыслоўі прычыны і мэты спалучающеца толькі з колькаснымі прыслоўямі. Яны выражаютъ азначальна-колькас-

ныя адносіны з адпаведнымі прычыннымі або мэтавымі адценнямі (*амаль назло, крыху здуру, амаль нізавошта*).

Словазлучэнні з якаснымі прыслоўямі выражаюць уласна азначальныя адносіны (*чароўна прывабна, па-свойму проста, знешне эфектыўна*). Словазлучэнні, якія складаюцца з якасных і колькасных прыслоўяў, выражаюць азначальна-акалічнасныя адносіны з указаннем на меру, ступень, інтэнсіўнасць праяўлення прыслоўнай прыметы (*занадта моцна, надзвычай складана, зусім добра*).

Словазлучэнні, якія складаюцца з якасных і акалічнасных прыслоўяў, колькасна абмежаваныя. Якасныя прыслоўі спалучаюцца толькі з паасобнымі акалічнаснымі прыслоўямі прычыны і мэты (*чамусьці боязна, штосьці сумна, страшна знячэўку*).

Словазлучэнні, у якіх ролю галоўнага кампанента выконваюць колькасныя прыслоўі, структурна і семантычна абмежаваныя (зусім няшмат, амаль удвая, роўна ўтрая).

Позна ўвечары пачуўся шолах лісцяў пад нагамі (К-с). *Атрымалася даволі недарэчна* (Б.); *Незвычайна хутка падкраўся змрок* (К.Ч.); *Пасля смерці бацькі ён стаў любіць яе ўдвая болей* (В.Б.); *Але немцы трymаліся па-ранейшаму ўпарты* (І.М.); *Гаснуў дзень назнарок пакрысе* (Астр.).

Асобае месца ў сістэме словаспалучальных сувязей займаюць так званыя непадзельныя фразеалагічна ўстойлівые злучэнні. Яны абазначаюць цэльныя, семантычна абумоўленыя адзінствы і таму застаюцца па-за межамі апісання жывых словаспалучальных тыпаў.

У фразеалагічных словазлучэннях лексічная самастойнасць кампанентаў аслаблена, можа суадносіцца з рэальнасцю толькі ў спалучэнні слоў. Характарызуюцца фразеалагічныя словазлучэнні ўстойлівасцю будовы, узнаўляльнасцю. Яны могуць быць адным з кампанентаў словазлучэння: *біць лынды, з'есці сабаку, не спаць у шапку* і інш.

Ад сінтаксічна непадзельных адрозніваюцца тым, што ў сінтаксічна непадзельных словазлучэннях захоўваецца лексічнае значэнне кампанентаў, а гэта не характэрна для фразеалагізмаў.

Словазлучэнні бываюць прастыя і складаныя. Простае словазлучэнне складаецца з двух знамянальных слоў, яно найбольш тыповае і ляжыць у аснове складаных словазлучэнняў: *зімовая дарога, ісці ў лес*. Да прастых адносяцца і словазлучэнні, у састаў якіх уваходзяць аналітычныя формы слоў: *буду пісаць акуратна, самы цікавы эпізод*.

У функцыі залежных кампанентаў простых словазлучэнняў могуць выступаць несвабодныя словазлучэнні – сінтаксічна непадзельныя і фразеалагічныя: *чалавек ніzkага росту, дзяўчынка з ямачкамі на ішоках, хлопець дваццаці гадоў, працаўцаў не пакладаючы рук.*

Простымі лічацца словазлучэнні канцылярскага і кніжнага характару: *праяўляць цікавасць да вучобы, весці барацьбу з п'янствам.*

Такія словазлучэнні з'яўляюцца пераходнымі ад простых да складаных: семантычна яны з'яўляюцца простымі, а па структуры – складанымі, таму што дапускаюць вычлененне з іх складу двухслоўных словазлучэнняў: *дваццаці гадоў, з ямачкамі на ішоках, ніzkага росту і інш.*

Складаныя словазлучэнні – гэта трохчленныя, чатырохчленныя і іншыя шматчленныя словазлучэнні.

Яны ўзнікаюць наступным чынам:

1) тры і больш самастойных слоў – словазлучэнне + залежная форма: *цагляны дом на ўскрайне, прыгожая сукенка ў клетку;*

2) галоўнае слова + залежнае ад яго словазлучэнне: *будынак з белымі калонамі, смачны на выгляд яблык, прачытаць цікавую кнігу;*

3) галоўнае слова + некалькі словаформ, якія не ўтвараюць словазлучэнняў: *пакласці кнігі ў кучку, пашыць сыну кашульку.*

Асобнае месца займаюць **метамоўныя** словазлучэнні, г.зн. канструкцыі, кампаненты якіх суадносяцца як метамоўныя і моўныя знакі (атрымаў «выдатна», подпіс «Не ўваходзіць», словаформа «ідзеши»).

Метамоўныя словазлучэнні ўтвараюцца па мадэлі: назоўнік са значэннем, звязаным з маўленнем, мысленнем, пісьмом, мовай наогул (знак метамовы) + пэўная словаформа (знак мовы), якая прымыкае да галоўнага кампанента і мае азначальнае семантычна-сінтаксічнае значэнне: *Байцы, забыўшы слова – страх, у смерці ласкі не прасілі* (Х.). (Бел. граматыка: Сінтаксіс. – Мінск, 1986. – Ч.2).

Метамоўныя дзеяслоўныя словазлучэнні складаюцца з кіруючага дзеяслова і пэўных словаформ (знакаў мовы), якія ў складзе словазлучэння маюць звычайна аб'ектнае семантычна-сінтаксічнае значэнне, напрыклад: *напісаў «Небяспечная зона», крыкнуў «Стой!»* (Тамсама. – С. 33)

Не ўсякае спалучэнне слоў з'яўляецца словазлучэннем.

Не адносяцца да словазлучэнняў пары слоў, утвораныя дзеянікам і выказнікам. Гэта прэдыкатыўныя спалучэнні, якія, як ужо

адзначалася, характеристызывающца мадальна-часавым планам: *Драмала на пасеках цііш* (Вял.); *Ноч праішла. Плыўць туманы* (Пр.).

Прыназоўнікава-склонавая злучэнні і асобныя словаформы функцыянуюць у сказе па-за структурай словазлучэнняў, гэта значыць адносяцца да сказа ў цэльм.

Не з'яўляюцца словазлучэннямі спалучэнні паўназначных слоўса службовымі:

а) назоўнікаў з прыназоўнікамі (*вакол дома, абапал дарогі, нягледзячы на дождёж, з прычыны хваробы*);

б) назоўнікаў і іншых знамянальных часцін мовы – з часціцамі і злучнікамі (*вось і палянка, ані з чым, проста пад дрэвамі; Хітры гэты ляснік з каморы, дарма што малады* (К-с));

в) паўназначных дзеясловаў – з дапаможнымі, рознымі відамі звязак, мадальнымі словамі і предыкатыўнымі тыпу **можна, нельга** (*было чуваць, стаў працаваць, трэба вучыцца, можна адпачыць, нельга маўчаць, можна паучуць, па праўдзе сказаць*).

г) аналітычныя дзеяслоўныя формы часу, ладу (*буду змагацца, буду вучыцца, няхай ідзе, давай сядзем*);

д) складаныя апісальныя формы ступеней парыўнання якасных прыметнікаў і прыслоўяў (*куды ярчайшы, мени важны, больш праўдзіва, мени ярка, найбольш важна*).

Гэтыя і ім падобныя спалучэнні і сувязі паміж адпаведнымі словамі ўзнікаюць толькі ў сказе і цалкам вызначаюцца яго структурой.

Па-за межамі асноўных структурных тыпаў словазлучэнняў застаюцца і тыя шматлікія разнавіднасці словаспалучальных сувязей, якія могуць узнікаць у будове сказа. Яны абумоўленыя канструктыўнымі ўзаемаадносінамі яго членau, наяўнасцю элементаў інтанацыйнага членення і да т.п. Таму да словазлучэнняў не адносяцца розныя адасобленыя і ўдакладняльныя канструкцыі, звароты і парыўнанні, пабочныя і ўстаўныя канструкцыі: *Каля хаты ў садочку, схіліўшыся ціхенька ў куточку, стаялі дзве вярбы старыя* (К-с); *Мы спалі мала, усяго дзве гадзіны* (Зар.); *Усе палешукі, у тым ліку і стараста, пісаць не ўмелі* (К-с); *На пыл, дажджом прыбіты, упаў слядоў шнурок* (Лынък.); *Над возерам устае, быццам белая воўна, паучы туман* (Бяд.); *Клас – чуваць Даніку – ужко шуміць за сцяной* (Б.).

Не адносяцца да словазлучэнняў і такія аўяднанні слоў у сказе, якія спалучаюцца па прынцыпу раўнапраўных сінтаксічных элементаў, гэта значыць па прынцыпу злучэння. Злучальныя спалучэнні слоў адразніваюцца ад падпарафакавальных структурай, характеристарам адносін паміж кампанентамі. Злучальныя спалучэнні

– гэта, інакш, адкрытыя, незамкнутыя рады слоў. Падпарадковальныя – гэта закрытыя, замкнутыя рады слоў.

Групы аднародных членаў не складаюць словазлучэнняў, таму што гэта незамкнутыя рады слоў.

Словазлучэнні складаюцца не менш чым з двух паўназначных слоў, якія ўтвараюць семантычна цэльныя і структурна замкнутыя, але ў той жа час выразна члянімія на розных узроўнях сінтаксічныя адзінствы.

Не з'яўляюцца словазлучэннямі і спалучэнні слоў з колькасным значэннем (*дваццаць пяць, сто трывцаць сем, сорак чатыры, сто першы*).

Дробавыя лічэнікі тыпу *адна пятая, шэсць дзесятых* самі па сабе словазлучэнняў не ўтвараюць, хоць і ўтвараюць залежныя адносіны лікаў. Яны з'яўляюцца структурна і семантычна нечлянімі, паколькі складаюць адзіную лічбавую велічыню.

Таму дробавыя лічэнікі, як і іншыя колькасныя лічэнікі, могуць мець пры сабе свае паясняльныя члены, у тым ліку і атрыбутыўныя (*тры восемнадцать адлегласці, дзве трэція закаханых, пяць сёмых гектара*).

Пры аналізе словазлучэнняў у сказе спачатку трэба вылучыць тыя, што ўваходзяць у группу дзейніка, потым тыя, што ўваходзяць у састаў выказніка. Складаныя словазлучэнні расчляняюцца на простиya.

Пры вычляненні словазлучэнняў са сказаў з аднароднымі членамі ўвесь рад аднародных членаў уваходзіць у словазлучэнне як адзін з яго кампанентаў. Спачатку выдзяляецца граматычная аснова, затым словазлучэнні і, нарэшце, рады аднародных членаў. Словазлучэнне і рады аднародных членаў – розныя адзінкі ў структуры сказа. Адрозніваюцца тыпам адносін, структурнай арганізацыяй і харектарам функцыяновання ў сказе. Кожны кампанент злучальнага рада выконвае агульную з іншымі кампанентамі рада сінтаксічную ролю, а кожнаму кампаненту словазлучэння ўласціва свая функцыя.

Навучыцца аналізуваць словазлучэнне – значыць умець:

- расчляняць словазлучэнне на кампаненты, паставіць у пачатковай форме;

- вызначыць субардынацыю кампанентаў у структуры, правільна абазначыць галоўны кампанент, ахарактарызуваць кожны кампанент з боку марфалагічнага выражэння; аформіць розныя віды сувязі на пісьме;

- асэнсаваць парадак размяшчэння кампанентаў у словазлучэнні з рознымі сродкамі сувязі;

- вызначыць тып словазлучэння паводле структуры і спаянасці кампанентаў, па граматычнай прыродзе галоўнага кампанента; вызначыць семантычна-сінтаксічныя адносіны – граматычнае значэнне словазлучэння.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Што з'яўляецца прадметам вывучэння сінтаксісу?
2. Назваць асноўныя сінтаксічныя адзінкі.
3. Даць азначэнне словазлучэння.
4. Чым адрозніваецца словазлучэнне ад сказа? ад слова?
5. Што такое сувязь злучальная і падпарадковальная?
6. На якой сувязі грунтуецца словазлучэнне?
7. З якіх кампанентаў складаецца словазлучэнне?
8. Назваць сінтаксічныя адзінкі, кампаненты якіх звязаны злучальнай сувяззю.
9. Чаму словазлучэнне адносіца да непрэдыкатыўных адзінак?
10. Пры дапамозе якіх сродкаў будуюцца словазлучэнні і сказы?
11. Якую ролю выконвае інтанацыя ў словазлучэнні і ў сказе?
12. Раствумачыць на прыкладах функцыю сінтаксічнай інверсіі.
13. На якія групы падзяляюцца словазлучэнні паводле выражэння галоўнага кампанента?
14. Як можна выявіць граматычнае значэнне словазлучэння?
15. Назваць семантычныя групы словазлучэнняў. На што трэба звяртаць увагу пры выяўленні сінтаксічных адносін словазлучэнняў?
16. Прывесці прыклады простых і складаных словазлучэнняў. Чым яны адрозніваюцца?
17. Якія складаныя словазлучэнні можна дзяліць на простыя?
18. Чым адрозніваюцца непадзельныя словазлучэнні ад фразеалагізмаў?
19. Прывесці прыклады словазлучэнняў, якія ў розных контэкстах могуць быць свабоднымі і несвабоднымі.
20. Назваць асноўныя групы сінтаксічна непадзельных словазлучэнняў.
21. Якія цяжкасці сустракаюцца ў вызначэнні граматычнага значэння словазлучэнняў тыпу «назоўнік + назоўнік» у назоўным склоне?
22. На базе якіх адзінак фарміруюцца сказ і словазлучэнне?
23. Што такое лексічная спалучальнасць?

24. Ці ўсе часціны мовы могуць спалучацца паміж сабой і ўтвараць словазлучэнні?
25. Назваць віды падпарадкавальнай сувязі і ахарактарыза-ваць іх.
26. Прывесці прыклады поўнага і няпоўнага дапасавання.
27. Як адрозніць моцнае кіраванне ад слабага?
28. Якія часціны мовы звязваюцца спосабам прымыкання?
29. Якое прымыканне называецца іменным?
30. Як адрозніць іменнае прымыканне ад слабага кіравання?
31. Разуменне спосабу кіравання ў шырокім і вузкім сэнсе.
32. Што такое дэтэрмінанты? Прывесці прыклады словазлу-чэнняў з дэтэрмінантамі.
33. Што значыць даследаваць будову словазлучэння?
34. Паказаць на прыкладах, як змены ў будове сінтаксічных адзінак прыводзяць да змены іх значэння.
35. Якія асноўныя аспекты разглядаюцца пры вывучэнні сло-вазлучэння?
36. Паказаць на прыкладах, як службовыя слова змяняюць, дапаўняюць, узбагачаюць сэнс словазлучэнняў.
37. Паказаць на прыкладах розную будову словазлучэнняў, звязаных спосабам прымыкання.
38. Якія спалучэнні слоў застаюцца па-за межамі асноўных структурных тыпаў словазлучэнняў?
39. Прывесці прыклады метамоўных словазлучэнняў. Як яны ўтвараюцца? Якім спосабам звязаны іх кампаненты?
40. Паказаць на прыкладах, як адны і тыя ж адносіны паміж кампанентамі могуць перадавацца словазлучэннямі рознай будовы.
41. Якія спалучэнні слоў застаюцца па-за межамі асноўных структурных тыпаў словазлучэнняў?
42. Прывесці прыклады словазлучэнняў, якія маюць розную марфалагічную будову і нятоесныя сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі.
43. Прыметы якіх стыляў могуць мець словазлучэнні? Чаму?
44. Што такое сінтаксічныя сіонімы? Асноўныя прыметы сіна-німічных словазлучэнняў.
45. Як адрозніць словазлучэнні навуковага, афіцыйна-спра-вавога, публіцыстычнага, мастацкага і гутарковага стыляў?

Заданні і практыкаванні для самастойнай працы

Практыкаванне 1. Пабудаваць сказы, ужываючы дадзенныя спалучэнні ў ролі свабодных словазлучэнняў і фразеалагізмаў.

Есці свой хлеб, галаву прытуліць, гарадзіць плот, агнём гарэць, стаць на ногі.

Практыкаванне 2. Знайсці спалучэнні слоў, якія не з'яўляюцца словазлучэннямі.

Працаваць сумленна, рослы і густаваты, насустроч ветру, малады дубок, нягледзячы на холад, павеяла халадком, дождж не сціхае, вакол дома, паўз бераг, самы смелы, буду працаваць, пяцёра чалавек, сто дваццаць сем, абліты сонцам.

Практыкаванне 3. Перакласці на беларускую мову.

Говорили о земле, ходил за водой, горькая полынь, извините меня, благодарить маму, посмеяться над ним, жениться на Мане, больной гриппом, купить себе платье, метрах в двадцати, идти по городу, приехать через месяц, пойти по полям.

Практыкаванне 4. Зрабіць сінтаксічны разбор словазлучэнняў у сказах:

- 1) Заўтра рана-рана прачнеша горад славіць новы дзень (Хв.).
- 2) Тыдні праз два давялося мне зноў ісці па гэтай дарозе. (К-с).

Схема разбору:

- a) пачатковая форма;
- б) тып словазлучэння па структуре;
- в) тып па спаянасці кампанентаў;
- г) від па граматычнай прыродзе галоўнага кампанента;
- д) від семантычна-сінтаксічных адносін паміж кампанентамі;
- е) від падпарадковальнай сувязі;
- ж) средкі афармлення сінтаксічнай сувязі.

Практыкаванне 5. Пабудаваць па два словазлучэнні з наступнымі граматычнымі значэннямі і відамі сувязі:

- а) прадмет і яго прымета па колеры (дапасаванне);
- б) прадмет і яго прымета па прыналежнасці (кіраванне);
- в) прадмет і яго прымета па часе (прымыканне).

Практыкаванне 6. Са словамі *большы, ніжэйшы, ажсаніцца, вучыцца, недалёка, падзякаваць, цешыцца, паслаць, смяяцца, пайсці* пабудаваць словазлучэнні, каб залежнымі словамі ў іх былі назоўнікі.

Вызначыць від падпрадкавальнай сувязі.

Практыкаванне 7. У якіх стылях мовы ўжываюцца дадзенныя словазлучэнні.

Барацьба за мір, шчодры жнівень, бяздоннае неба, карысныя выкапні, часціны мовы, траскучы мароз, канкрэтныя мерапрыемствы, міжнародныя зносіны, шчымліва-радаснае хвалеванне, крохым густым ельнікам, геаграфічныя ландшафты, бойся кожны дзяянёчак, судовы следчы, нераскрытыя злачынствы.

Практыкаванне 8. Выправіць моўныя памылкі ў сказах.

У паходзе ўдзельнічалі як хлопчыкі, таксама і дзяўчынкі. Я люблю і ганаруся сваёй Радзімай. Аб што толькі не гаварылі ў той вечар. Выбачайце мяне, што так атрымалася, я не хацеў гэтага. Кожнаму хацелася паціснуць руку высокага госця, пажадаць яму добра газдароўя. Прыехаўшы ў школу, Лабановіча сустрэла бабка Мар'я.

Практыкаванне 9. Запісаць сказы, паставіўшы словаў ў дужках у патрэбным склоне.

- Ах, Ядвіська. Што ж гэта мы: і не падзякавалі (пан настаўнік) за кнігу.

- Выбачайце, я і забылася. Вельмі дзякую (вы), – прамовіла Ядвіся (К-с).

У глебы ёсць адзін закон: каго – караць, (хто) – аддзячыць.

Мы аддзякавалі (слайныя хлопцы) за іх добрыя пачуцці, моцна паціснулі ім рукі.

Практыкаванне 10. Пабудаваць па два словазлучэнні з наступнымі граматычнымі значэннямі і відамі сувязі паміж кампанентамі:

- 1) дзеянне і час, калі яно адбываецца (прымыканне);
- 2) дзеянне і яго прычына (кіраванне);
- 3) дзеянне і яго мэта (прымыканне);
- 4) дзеянне і месца, дзе яно адбываецца (кіраванне).

Практыкаванне 11. Падзяліць сказы на словазлучэнні, абазначыць галоўны і залежны кампаненты, указаць віды падпарадкаўальной сувязі і сэнсавых адносін паміж кампанентамі.

Расчасалі вішні шоўкавыя косы і ўранілі долу снегавы вянок (Тр.)

Уся даліна ракі Віці ў гэты час ззяла нейкім дзівосным харастром (І.Н.).

Практыкаванне 12. Запісаць некалькі выразаў, у якіх прыметнік з'яўляецца галоўным і залежным словам.

Практыкаванне 13. Падкрэсліць члены сказаў, выражаныя сінтаксічна непаддзельнымі словазлучэннямі.

Па абодва бакі дарогі ляжала скошаная сенажаць. Яна была шырокая і доўгая. Адзін яе бок губляўся далёка ў кустах, другі прымыкаў да вялікага возера (Чарн.). Ніхто з прахожых не заўважыў яго (Андрэя) (Пестр.) Удвух з бацькам яны прыводзілі ў парадак увесь калгасны інвентар (Крап.) Тысячамі дарог і ў розных кірунках збягае вясною снегавая вада (К-с.).

Практыкаванне 14. Паставіць назоўнікі ў патрэбным склоне.

Жадаць (поспех), выступіць на (сход), гняздо на (дуб, ясень), жыць пры (Міхась Бондар), птушкі ў (гай, кустоўе, бярэзнік), сустрэцца ў (Брэст, Мінск, Гомель), сядзець на (пясок, пень, камень, бераг, зямля), літр (квас), тона (хлеб), мяшок (цукр), зараснікі (лазняк).

Практыкаванне 15. Дапасаваць да лічэнікаў словазлучэнні. Лічбы замяніць словамі.

2 (свежая газета), 2 (скошаны луг), 3 (куплены касцюм), 2 (пахучая кветка), 4 (старэйшы сын), 5 (пасаджанае дрэва), 3 (цёплы дзень), 4 (кволая яблынька), 3 (дарослая дачка), 7 (новы падручнік), 3 (новы дом).

Практыкаванне 16. Перакласці на беларускую мову.

Пошутили над дружъями, послали за яблоками, старше своего товарища, поблагодарили учительницу, смеяться над ним, твёрже гранита, искренне благодарим охотника, белой пылью, награжден золотой медалью, четыре больших стола.

Практыкаванне 17. Утварыць словазлучэнні «дзеяслоў+займеннік».

Дзякаваць (яна), думаць (ты), камандаваць (мы), падысці (ён), патрабаваць (яны), пабачыць (я), пісаць (яна), любавацца (вы), расказаць (яно), сябраваць (мы), смяяцца (ён).

Вызначыць від сінтаксічнай сувязі слоў.

Практыкаванне 18. Паставіць словазлучэнні ў творным склоне, замяніць лічбы словамі.

70 гадоў, 2 жанчыны, 213 брыгад, 55 відаў, 19 дзён, 2000 алеяў, 4 вясковыя дні, 1,3 тоны, 8 лодак, 181 тона, 400 чалавек, 200 дамоў.

Практыкаванне 19. Падабраць і дапасаваць прыметнікі да назоўнікаў.

Надпіс, рукапіс, смутак, жырафа, брыво, поўнач, жывапіс, сродак, світанак, бялізна, яблык, сабака, перапіс, соня, гусь, плакса, шынель, запіс, спеў, педаль, туш, чарніла, палын, стэп, насып.

Практыкаванне 20. Перакласці на беларускую мову.

Идти по лесу, идти по полям, не пришел из-за болезни, читали вдвоём, читали по вечерам, благодарить друзей, старше ее, болеть гриппом, лучше всех, закон о языках, беспокоиться о сыне, опоздить из-за тебя, метрах в сорока, расти вдоль реки, сказать сквозь смех, не надо беспокоиться обо мне.

Практыкаванне 21. Утварыць словазлучэнні.

Ганарыцца (Беларусь), захапляцца (аповесць), любавацца (рунь) палёў, пасыпаць (соль), дакрануцца (далонь), у ранішній (свежасць), у шчырай (адданасць), ззяе (медзь), прачытаў з (радасць), сустрэўся з (Надзея і Ваня).

Практыкаванне № 22. Падабраць да слоў па адным назоўніку ў патрэбным склоне, каб атрымаліся словазлучэнні.

Адчуваць, адчуванне, пад'ехаць, пад'езд, аб'яўляць, аб'ява, вучыць, вучоба, адказваць, адказ, радавацца, радасць, хадзіць, хадзьба, бегаць, бег, чытаць, чытанне, паважаць, павага, вяртацца, вяртанне.

Практыкаванне № 23. Пабудаваць па 2 словазлучэнні з наступнымі граматычнымі значэннямі:

- а) прадмет і яго прызначэнне;
- б) прадмет і яго прыналежнасць;
- в) прадмет і яго адносіны да месца;
- г) прадмет і яго адносіны да часу.

Вызначыць від сінтаксічных адносін паміж кампанентамі.

Практыкаванне № 24. Раствумачыць значэнне наступных фразеалагізмаў, запісаць суадносныя з імі слова ці свабодныя словазлучэнні.

Ісці на свой хлеб, даць драла, выйсці сухім з вады, куды ногі панясуць, свету белага не бачыць, вадзіць за нос, і нашым і вашым, згарэць ад сораму, склаўшы рукі, калоць у очы, стаць на ногі, віляць хвастом, адкрываць очы, языком малаціць, на адной назе.

Практыкаванне № 25. Утварыць словазлучэнні «дзеяслой + займеннік», устаўляючы адпаведны прыназоўнік (да, аб, пра, з).

Адпачыць (я, ты, ён), расказаць (я, ты, ён, мы, вы, яны), пагутарыць (я, вы, яны), даведацца (я, ён, вы), распытваць (яна, ты, яны), дружыць (я, ты, ён, вы, яна), прыехаць (яна, вы), дараваць (яна, вы, яны).

Практыкаванне № 26. Паставіць назоўнікі ў патрэбнай форме і растворумачыць правапіс канчаткаў.

Гурбы (снег), тона (хлеб), адчуванне (боль), шмат (час), няма (страх), маленькая (стажок), мяшок (цукар), ускраек (лес), канец (твор), свято (Месяц), метр (паркалъ), да самага (вечар), пах (бэз), хата (Алесь), супікс (назоўнік), мурожнага (стэп), няма (спакой), клуб (дым).

Практыкаванне № 27. Падабраць беларускія адпаведнікі да наступных рускіх словазлучэнняў.

По слухаю встречи, вспомнить о друзьях, ехать лошадью, выходить из школы, думать о будущем, ни над кем не смеяться, гулять по лесу, подойти к дубу, ходить по домам, из глубины комнаты, тоска по родине, пройти к ближайшему почтамту, придти вдвоем, стать возле двери, сказал студентке.

Практыкаванне № 28. Утварыць словазлучэнні «прыметнік + назоўнік», вызначыць іх граматычнае значэнне. Раствумачыць правапіс суфіксу прыметнікаў.

Збанок з гліны, участак пры школе, завушніцы з серабра, цырк у Мінску, школа ў вёсцы, сукенка з паркалю, раменьчык са скуры, гімназія ў Брэсце, госць з Францыі, твар Надзі, сыштак Валодзі, бор над рэчкай, бацькі Мішы, будынак універсітэта, зубры з Белавежы, званы ў Хатыні, дзяўчаты са Смаргоні.

Практыкаванне № 29. Утварыць словазлучэнні з назоўнікамі, што стаяць у дужках. Раствумачыць правапіс канчаткаў гэтых назоўнікаў.

Выйсці з (дом, інстытут, лес, парк); выступіць на (мітынг, сход); няма (гадзіннік, густ, контакт, твор); ганарыцца (край, горад, герой, Алесь); схавацца ад (дождж, мароз, брат); вецер з (усход, акно, бераг, поўдзень); холадна на (двор, дах, перон); гаварыць па (тэлефон, селектар); адпачыць на (Нёман, возера, узлесак, ганак); купіць (вінаград, часопіс, чай, хлеб); размаўляць пасля (дыспут, канцэрт, выступленне, урок).

Практыкаванне № 30. Паставіць назоўнікі ў патрэбнай форме.

Даць есці (кураня, кураняты); сябровую з (Пеця, Маня, Вася, дзядуля, дзядзька); сумую па (Надзя, Коля, Алесь, конь, сын); не бачыў (бацька, Антось, Ваня, ягня, ягняты); адысці ад (дом, лес, возера, рака); ляцець над (зямля, Об, рака, Свіслач, Сож).

Практыкаванне № 31. Выпісаць з тэксту дзеяслоўнія словазлучэнні. Вызначыць сэнсавыя адносіны паміж кампанентамі.

Вечарамі ўзыходзіў поўны месяц. Спачатку ён быў чырвоны і стаяў нізка над зямлём; здавалася, што ён ляжаў на прырэчных кустах ядлоўцу, крушыны, алешины, у тым месцы, дзе на высокім беразе быў высечаны лес. Пасля месяца ўзыходзіў вышэй, рабіўся жоўты, а калі паднімаўся высока, зусім бліднеў і такі белаваты быў ужо да самага канца ночы. А начамі павяваў здаровы і прыемны халадок, яго баяліся дакучлівыя ўздзены камары, яны не лёталі і не кусаліся, а сядзелі абліяцельныя ў шчылінах і пад лісцямі (К.Ч.).

Практыкаванне № 32. Выпісаць з тэксту шэсць словазлучэнняў і разабраць па наступнай схеме:

- 1) простае ці складанае;

- 2) свабоднае ці несвабоднае;
- 3) тып словазлучэння паводле выражэння галоўнага кампанента;
- 4) від сінтаксічнай сувязі паміж кампанентамі;
- 5) від сэнсавых адносін паміж кампанентамі.

Высока-высока над дзедам паружавела лёгенькае воблака. Вузкая хмарка ўсё больш ды больш налівалася чырваниню, а высокае воблака ўсё святлела, траціла ружовасць. Вогненны круг другім напорам прарэзаўся з хмаркі-смугі ўгару. Возера зазяла радасцю.

Нават адгэтуль, з бліндажа, стала відаць, як за вялізнаю ліпай, за скучымі і марнымі мэндлікамі жыта, за адцвітаючай грэчкай і алешнікам на беразе ў першых промнях новага дня пабліскваюць крылы чаек. На поўдні, за большай затокай, выразна адлюстроўваецца ў вадзе высока падняты жоўтым абрывістым берагам сасняк. На поўначы, дзе вёска і рыбгас, уздоўж берагу папоўз лёгкі туман... (Б.).

Практыкаванне № 33. Падзяліць сказы на словазлучэнні і вызначыць узаемаадносіны паміж іх кампанентамі. Указаць форму і будову гэтых кампанентаў.

На двары быў снег па калені... Вечер гнаў яго з загумення і з гародаў праз платы на двор. Пад санямі скрыпеў снег, ад скрыпу не было чуваць, як скуголіў у плоце ля студні вечер (І.П.).

Практыкаванне № 34. Спісаць сказы, падкрэсліць іменныя словазлучэнні, вызначыць сэнсавыя адносіны паміж іх кампанентамі.

1. Маладое зялёнае лісце ледзь дрыжала ад лёгкага ветрыку (Бяд.). 2. Лістоты шэлест, ззянне зараніц, і срэбра хваль, і хваляванне жыта... Хай гэта ўсё ў душы звініць і сэрцам будзе перажытати (А.М.). 3. Бачу родныя ўзвышшы стройных волатаў-лясоў, як бы нехта ўзоры вышыў беларускіх паясоў (Хв.). 4. Паасобку кожны з хлопцаў разважае (К-с). 5. Мора сініх ільноў, поўны колас зярнятак, і па пояс трава на зарэччы зялёным (В.М.). 6. Старэйшы з калгаснікаў адкрыў вясновы дзень (Як.). 7. У зялёных галінках дрэў весела шчабяталі птушкі незвычайнага харства (К-с).

Практыкаванне № 35. Прааналізаваць словазлучэнні з марфалагічна нязменнымі словамі. Вызначыць тыпы словазлучэнняў і назваць сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі.

1. Жаданне ладзіць новы лад сюды іх прывяло (Куп.). 2. Непадалёку пачулася гаворка па-нямецку (Лынък.). 3. Размова стоячы не вельмі падабалася дзеду (К-с.). 4. Неўзабаве пачулася каманда спыніцца (І.М.). 5. У Лабановіча не было жадання класціся спаць (К-с.). 6. Гушка ўзрадаваны ідзе дадому (К.Ч.). 7. Раніца ціха ўстала з-за лесу (М.Т.).

Практыкаванне № 36. Выпісаць словазлучэнні прыметнікаў з атрыбутыўнымі часцінамі мовы і марфалагічна нязменнымі словамі. Вызначыць тыпы словазлучэнняў, назваць сінтаксічныя адносіны паміж іх кампанентамі і віды падпарадковальнай сувязі.

1. Машыны былі ўсе шэрыя ад пылу (І.М.). 2. Перад вачыма адкрываўся цудоўна прыгожы малюнак (Гар.). 3. Я рады слухаць шум вясны (Куп.). 4. Па-асенняму свежы вечер шумеў верхавінамі дрэў (Шам.). 5. Пад нагамі скрыпець іскрыста белы снег (Бяд.). 6. Цэлы дзень шаша была чамусьці бязлюдная (Лынък.). 7. Сад быў увесь белы ад квецені (П.К.). 8. Спецыфічна беларускі пейзаж мільга за акном вагона (У.Кр.).

Практыкаванне № 37. Падзяліць сказы на словазлучэнні і ўказаць віды сувязі паміж іх кампанентамі.

1. Марат шчыльней прыгнуўся да конской грэвы (В.В.). 2. Даўно беленяя сцэны брудна-рыжага колеру выглядалі жудасна, прыгняталі (К-с.). 3. Алесь памаленьку падняўся і, моцна кульгаючы, ступіў колькі кроакаў (К-с.).

Практыкаванне № 38. Сярод выдзеленых слоў знайсці сполучэнні, якія не з'яўляюцца словазлучэннямі. Раствумачыць, чаму іх нельга лічыць словазлучэннямі.

1. Коля **глушыць матор**, нетаропка сходзіць на бераг, **падцягвае лодку**, каб зачапіла носам зямлю, і толькі **пасля гэтага** падае дзяўчатам руку (Асіп.). 2. **Адразу ўсіх** прыцягнула зямля (Шам.). 3. **Ткнүшыся ў бераг**, лодка **спыняе** свой разбег, і я першым **саскокаю на зямлю** (Асіп.). 4. Там недзе, **між** дрыгвістых берагоў, **цякла** рэчка Круглянка. Яе, **аднақ**, не было **відаць** (В.Б.). 5. Але ж з **голымі рукамі** яго (Данілу) не возьмеш (Кр.). 6. Снег **пацерушыў** трохі і перастаў (Астр.). 7. Зімой Міхась **працаваў** з **бацькам** у кузні (Кр.). 8. Паблізу **было** ціха, як можа быць ціха толькі пагоднау **ноччу** ў **бязлюдым лесе** (В.Б.).

Практыкаванне № 39. Вызначыць структуру выдзеленых словазлучэнняў. Назваць галоўны і залежны кампаненты.

Бабка Наста не хацела, каб яе гаспадар **свяціў вачамі перад госцем** (К-с). 2. Дарогу праз лес **праехалі непрыкметна** (К-с). 3. **За дзесяць кіламетраў праходзіў** вялікі шлях, на якім мала калі заціхаў рух машын і людзей (К.Ч.). 4. **Па адзін і па другі бок сядзібы раскінулася** невялікая палянка (К-с). 5. **У будныя дні з ранку да вечара** Лабановіч быў у школе (К-с).

Практыкаванне № 40. Знайсці памылкі ў прыдзеяслоўным кіраванні. Выправіць сказы.

1. Ёсьць у дзеда Язэпа сусед Антось. Вельмі ўжо ён любіць кіпіць над старым. 2. Над няўдалым мужыком смяяліся ўсім сялом. 3. І не верылася, што ў гэты час на зямлі адны людзі здзекующа над другімі, што існуе смерць, гора, жудасць. 4. Надарыўся момант паздзекаваца над хлопцам. 5. Тры вялікіх хвоі ўжо вымалёўваліся над чэзлымі хмызамі. Чатыры новых галерэі дабавіліся да рагей створаных. 6. Ажаніўся сёлета бацька на другой. 7. Хто палез за агуркамі, хай той носіць пухіры. 8. Вёска была ў паўтарах кіламетрах ад шашы. 9. Жыццё ўжо само па сябе ёсьць ў часце, бясцэнны дар. 10. Людская праца ўсіх дужэй на свеце. 11. У пакой прынеслі яшчэ двое сталоў.

Практыкаванне № 41. Складці тэкст з эмацыйна-ацэначнымі словазлучэннямі, ахарактарызаваць іх стылёвую прыналежнасць.

Практыкаванне № 42. Запісаць словазлучэнні, у якіх даецца ацэнка прадметам, з'явам, дзеянням або раскрываюча розныя пачуцці. У тэкстах якога стылю выкарыстоўваючы такія словазлучэнні?

Практыкаванне № 43. Утварыць словазлучэнні, харектэрныя для навуковага маўлення.

Прыметы (ліхаманкі, малярыі); ультрагукавое(ая) (лячэнне, тэрапія); праведзены (доследы, эксперыменты); захворванне (гастро-чынае, страўнікае); блізкая (адлегласць, дыстанцыя); дыханне (штучнае, паскоранае); (ін'екцыя, увядзенне) лякарства; выданне (з тлумачэннямі, з каментарыямі).

Частка 2. ПРОСТЫ СКАЗ

Паняцце сказа

§1. Шматлікія азначэнні сказа сведчаць пра тое, што гэта вельмі складаная па структуры адзінка, якая можа і павінна даследавацца ў розных кірунках. Каб зразумець сказ, важна вызначыць яго структуру, з аднаго боку, а з другога боку, паказаць работу гэтай структуры ў працэсе зносін.

Падлічана, што колькасць азначэнняў сказа набліжаецца да тысячы. сказу шмат увагі ўдзялялі такія лінгвісты, як М.В.Ламаносаў, Ф.І.Буслаеў, А.А.Патэбня, Ф.Ф.Фартунатаў, А.А.Шахматаў, А.М.Пяшкоўскі, В.В.Вінаградаў і шмат іншых, а таксама сучасныя вучоныя – П.У.Сцяцко, П.П.Шуба, А.Я.Міхневіч, А.І.Наркевіч, В.У.Протчанка, Л.І.Бурак, Г.Н.Клюсаў, І.Я.Лепешаў, Я.М.Адамовіч, Н.С.Валгіна і інш.

Сказ – гэта асноўнае сінтаксічнае паняцце, гэта камунікатыўная адзінка мовы, паколькі яна прызначана непасрэдна для перадачы і ўспрынняцця паведамлення, для зносін паміж людзьмі.

Сказ можна разглядаць і як функцыянальную адзінку маўлення, і як структурна-семантычную адзінку граматычнай сістэмы.

Сказ – гэта выражэнне думкі як у працэсе яе фарміравання, так і ў працэсе паведамлення пры зносінах паміж людзьмі. Сэнсавы аб'ём і харектар сінтаксічнай структуры сказа вызначаецца канкрэтнай мэтай выражэння думкі ці выказвання. Гэта можа быць разгорнутая канструкцыя, якая мае выразную сінтаксічную члянімасць: у саставе такіх сказаў вылучаецца предыкатыўная аснова - дзеянік і выказнік – з залежнымі ад іх даданымі членамі – дапаўненнямі, азначэннямі, акалічнасцямі. Сказы такога тыпу харектэрны для кніжнай мовы, узорна апрацаванай. Сказам можа быць любое славеснае выражэнне волі ці пачуцця, вобразнага ўяўлення гаворачай асобы. У якасці такіх сказаў могуць выступаць спалучэнні слоў і асобныя слова – самастойныя, службовыя, выклічнікавыя, гукапераймальныя. Гэта сінтаксічна нячлененныя сказы, найбольш уласцівыя гутарковай мове: *Усяго добра! Дабранач! Калі ласка! Да пабачэння! Ого! Так.*

Тыповым сказам у сінтаксісе прызнаеца двухсастаўны сказ з дзеянікам і выказнікам і іх саставамі даданых членаў. На фоне такіх тыповых канструкцый разглядаюцца ўсе іншыя разнавіднасці сказаў.

Сказ харектарызуеца шэрагам асаблівасцей. Перш за ёсё трэба адзначыць тое, што ён з'яўляецца граматычна арганізаванай

адзінкай, гэта значыць, што ён складаецца не з механічнай сумы слоў, а з сумы слоў, якія спалучаюцца паміж сабой па ўласцівых мове граматычных законах, уступаючы ў адносіны адно з другім, інакш кажучы, сказы базіруюцца на словазлучэннях. Сказы служаць для фарміравання і выражэння думкі. Характарызуюцца інтанацийнай і сэнсавай закончанасцю. Суадносяць выказванне з ладам і часам. Агульнае ў будове ўсіх сказаў – наяўнасць граматычнай асновы. Сказ складаецца з членаў сказа, якія звязаны падпарадковальнай сувяззю. Дзейнік і выказнік – галоўныя члены сказа. Даданыя члены сказа – дапаўненне, азначэнне, акалічнасць – развіваюць галоўныя члены сказа.

Паміж дзейнікам і выказнікам выяўляюцца наступныя сэнсавыя сувязі.

1. Прадмет думкі – яго дзеянне. Сказы такога тыпу належаць да актыўных канструкцый: *святле дзень, спіць зямля, злуюца дзеці, ляжыць снег*.

2. Прадмет – дзеянне, якому ён падвяргаецца з боку іншага выканаўцы дзеяння: *дом будзеца рабочымі, дзвёры зачынены, кнігі прачытаны*.

3. Прадмет – яго прымета па якасці, прыналежнасці, суадносіні з прадметамі дзеяння: *кнігі нашы, дзень чудоўны, кветкі завялыя*.

4. Прадмет – яго суадносінцы з агульным класам прадметаў: *яна студэнтка, Коля – мой брат, жыццё празыць – не поле перайси*.

5. Прадмет – яго параўнанне з іншым прадметам (параўнальная тоеснасць): *хата як цацка, дзяўчата што кветкі, забыць як згубіць, валацы што кудзеля*.

6. Прадмет – яго ацэнка з боку гаворачай асобы; у такіх выпадках выказнікамі бываюць выклічнікі, фразеалагізмы і цэлія сказы: *Дзяўчына – во! Здароўе – дай божа! Ураджай сёлета – ого! Хлопец – так сабе, надвор’е – хоць з хаты не вылазь*.

7. Прадмет – яго стан: *чалавек не ў гумары, дзеці без сну, ён у адчай*.

Усе члены сказа – гэта яшчэ не сказ, а структурная аснова, прэдыкатыўная канструкцыя. Каб стаць сказам, яна павінна быць інтанацыйна аформлена. Інтанацыя аддзяляе адзін сказ ад аднаго і адрознівае сказы. Сказы бываюць простыя і складаныя. Складаныя сказы складаюцца з дзвюх і больш прэдыкатыўных канструкцый, але толькі апошняя канструкцыя мае інтанацыю закончанасці.

Звычайна ў сказе штосьці паведамляецца і разам з тым выражаюцца адносіны гаворачага да выказвання. Адлюстроўваецца рух

думкі, якая развіваецца па-рознаму, у залежнасці ад значэння паведамлення. У сказах можа называцца тое, што павінна харктырызавацца (*Лёгкі вечаровы змрок ахутаў зямлю*). Сказы быційныя што-небудзь сцвярджаюць ці адмаўляюць (*На вуліцы дождж. На дварэ нікога.*). У сказах найменавання нічога не паведамляецца пра прадметы (*Яго завуць Пецем*). Роўнасць паміж членамі ўстанаўліваецца ў сказах тоеснасці (*Флора – гэта раслінны свет.*) і інш.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Дайце азначэнне сказа.
2. Назавіце асноўныя асаблівасці сказа.
3. Чым адрозніваецца сказ ад словазлучэння?
4. Што агульнае ў будове ўсіх сказаў?

Прэдыкатыўнасць і мадальнасць як катэгарыяльныя адзнакі сказа

§2. Сказ – гэта граматычная адзінка, якая мае граматычную форму. **Граматычная форма** – гэта адзінства граматычнага зместу і таго сродку, які выражае гэты змест. Граматычным (сінтаксічным) зместам сказа з'яўляецца **прэдыкатыўнасць**. Граматычнае значэнне прэдыкатыўнасці – гэта адносіны да рэчаіснасці, якія выражаюцца пры дапамозе **ладу і часу**: *Ён прынёс вады. Прыйнясі вады! Прынёс бы вады. Нясе воду.* Асноўны сродак выражэння прэдыкатыўнасці – дзеяслово ў спрагальнай форме (паўназначны ці дзеясловоў-звязка). Сказ *Яго чытанне лекцый* – не мае значэння прэдыкатыўнасці, таму што няма дзеяслова.

Параўнаем сказы.

1. *Буслы былі сталья і важныя.* 2. *Буслы, сталья і важныя, хадзілі па краях балота.* 3. *Сталья і важныя буслы хадзілі па краях балота.*

Прыметнікі *сталья і важныя* залежаць ва ўсіх сказах ад дзеяньніка *буслы*. Аднак роля іх у сказах розная. У першым сказе – састаўны іменны выказнік, носьбіт прэдыкатыўнасці. У трэцім сказе прыметнікі выконваюць не такую важную ролю. Яны не маюць адносін да прэдыкатыўнасці. Сэнс без іх мала зменіцца. У другім сказе прыметнікі хоць і не так важныя, як у першым сказе, але больш важныя, чым у трэцім. Яны асаба выдзелены сярод іншых членаў і займаюць прамежкавае становішча паміж галоўнымі і даданымі членамі. Адносіны паміж дзеянікамі і выказнікам назы-

ваюца **предыкатыўнымі**. Адносіны паміж прыметнікамі і назоўнікам (дзейнікам), як у другім сказе, называюца **паўпредыкатыўнымі**. Звычайныя даданыя члены сказа ўступаюць у адносіны, якія называюца **непредыкатыўнымі**.

Інакш кажучы, граматычную аснову ўтварае предыкатыўнасць – выражэнне пры дапамозе спецыяльных моўных сродкаў і інтанацый значэнняў часу, ладу і мадальнасці, а таксама асобы.

Мадальнасць дазваляе выразіць адносіны выказвання да рэчаінсасці, успрыняць паведамленне як рэальнае або нерэальнае, магчымае або немагчымае, пажаданае або непажаданае.

Выражаюца гэтыя значэнні граматычнымі і лексічнымі сродкамі – формамі ладу, мадальными словамі і часціцамі, спецыяльной унутрыфразавай інтанацыяй. Таму паняцце предыкатыўнасці нельга зводзіць да значэння адпаведных граматычных форм. Гэтыя формы дасягаюць сваёй функцыянальнай значнасці менавіта з дапамогай інтанацыі.

Значэнне **асобы** можа быць выражана асабовымі канчаткамі дзеяслова ці канчаткамі і асабовымі займеннікамі, безасабовыми дзеясловамі.

Значэнне **часу** – формамі дзеясловаў, назоўнікаў з прынаゾўнікамі (*Прыехаў сын. Ад'езд у нядзелю*), прыслоўямі (*учора, зараз, вечарам, зімой*), ўсёй структурай сказа (*Холадна. Стала холадна*).

Мадальнасць – гэта **агульнае значэнне** адносін, значыць, сказ можа змяшчаць рэальную мадальнасць ці нерэальную. Агульнае значэнне рэальнасці ці нерэальнасці звязана з часам – цяперашнім, прошлым і будучым. Значыць, значэнне мадальнасці непарыўна звязана з часам. Мадальнасць і час – галоўныя катэгорыі сказа. Абедзве гэтыя катэгорыі ўтвараюць непарыўнае адзінства, якое і ёсць предыкатыўнасць.

Акрамя агульнага значэння мадальнасці як выражэння адносін да рэчаінсасці, сказ можа выражаніць і значэнне **адносін гаворачага** да выказвання. Мадальнасць першага плану – **аб'ектыўная** (*Прыедзе сястра*); мадальнасць другога плану – **суб'ектыўная** (*Сястра, напэўна, прыедзе*). Першая – абавязковая прымета сказа, другая – факультатыўная.

Предыкатыўнасць нельга атаясамліваць з выказнікасцю. Выказнік – гэта член сказа, які цвярджае прыналежнасць прадмету пэўнай прыметы. Предыкатыўнасць жа паняцце больш шырокое, яна можа быць выражана не толькі словам, якое выступае ў ролі выказніка, але і ўсёй будовай сказа. Напрыклад, у сказах на мінатыўнах, безасабовых предыкатыўнасць выражаетца наогул галоўным членам (*Ноч. Было ціха*).

Прэдыкатыўнасць паказвае, што сцвярджаецца або адмаўляецца ў сказе, яна выражаяе ацэнку рэчаіснасці або прымету, якая прыпісваецца чаму-небудзь у дадзены момант. Напрыклад, у сказах *Цішыня*. *Цяллынь* – сцвярджаецца наяўнасць цішыні і цеплыні. У сказе *Луг зялёны* – прадмету прыпісваецца пэўная прымета.

Вакатыўным, выклічнікам сказам, «назоўнаму ўяўленню» прэдыкатыўнасць не ўласціва.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Ахарактарызуіце прэдыкатыўнасць як асноўнае граматычнае значэнне сказа.
2. Назавіце асноўныя сродкі выражэння прэдыкатыўнасці.
3. У якія адносіны ўступаюць даданыя члены сказа?
4. Якім сказам прэдыкатыўнасць не ўласціва?

Тыпы простых сказаў

§3. Паводле мэты паведамлення і інтанацыйнага афармлення сказы дзеляцца на апавядальныя, пытальныя, пабуджальнія і клічныя.

Кожны асобны сказ як адзінка сінтаксісу ўжо на функцыянальна-камунікатыўным узроўні мае агульныя прыметы з іншымі сказамі. Аднымі сказамі мы паведамляем пра факты рэчаіснасці, іншыя заключаюць у сабе пытанне да суразмоўцы, трэція дазваляюць загадаць выкананць якое-небудзь дзеянне.

Гэта тыя асноўныя прыметы, на падставе якіх усе сказы ў сінтаксісе падзяляюць на тры функцыянальна-камунікатыўныя тыпы – апавядальныя, пытальныя і пабуджальнія. Кожнаму тыпу сказаў уласціва свая інтанацыя. У апавядальных сказах група выказніка звычайна вымаўляецца так, што к канцу голас паніжаецца, а значэнне апошняга слова падкрэсліваецца і робіцца працяглай паўза. Група дзейніка выдзяляецца лёгкім павышэннем тону голасу; гэта сведчыць, што выказванне не закончана. Яно будзе разгортацца групай выказніка (*Белая завея ўгаманілася*). У пытальных сказах на тым слове, якое заключае ў сабе пытанне, заўважаецца лагічны націск (*Ён быў учора на занятках?*). Мае свае асаблівасці інтанацыя і ў пабуджальных сказах – гэта асобая інтанацыя, якая мае мноства адценняў: інтанацыя просьбы, парады (*Пачытала б ты мне*); інтанацыя загаду (*Маўчаць! Паехалі!*); інтанацыя запрашэння (*Пойдзем адсюль!*) і інш.

У клічных сказах выражэнне асноўнага зместу суправаджаеца моцным пачуццём таго, хто гаворыць.

Эмацыянальную афарбоўку могуць атрымліваць усе названыя вышэй тыпы сказаў. У сувязі з гэтым бываюць сказы **апавядальна-клічныя** (*Хутка вернуцца да нас ічаслівыя дні!*), **пытальна-клічныя** (*Каго толькі не сустрэнеш на цэнтральнай вуліцы!*), **пабуджальна-клічныя** (*Заўсёды наперад! Ніколі назад!* (Куп.)).

Паколькі пабуджальныя сказы вымаўляюцца з экспрэсіяй, яны з'яўляюцца адначасова і клічнымі сказамі.

Ва ўсіх сказах эмацыянальная афарбоўка дапаўняе асноўны змест сказа: паведамленне, пытанне, пабуджэнне. І толькі ў некаторых выпадках выражэнне эмоцый з'яўляецца асноўным у клічных сказах (*Якая чудоўная родная мова!*)

Асноўным граматычным сродкам афармлення эмацыянальных сказаў з'яўляецца асобая (клічная) інтанацыя, якая характерызуеца больш высокім тонам, з лагічным выдзяленнем таго слова, якое выражае пачуццё: *Aх, якое было свята! Як усім было весела!* (Вас.).

§4. У залежнасці ад структуры ўсе сказы дзеляцца на простыя і складаныя.

Простыя сказы змяшчаюць у сабе адну прэдыкатыўную адзінку: *Хата затраслася ад смеху* (К-с).

Складаныя сказы складаюцца з дзвюх ці некалькіх прэдыкатыўных частак, што нагадваюць сабой адзінае сэнсавае, граматычнае і інтанацыйнае цэлае: *Чатыры краіны прайшоў я дарогай, якая да міру і дружбы вяла* (Пр.).

Простыя сказы могуць быць двухсастаўнымі і аднасастаўнымі, неразвітымі і развітымі, поўнымі і няпоўнымі.

Двухсастаўным называеца сказ, у якім ёсць дзеянік і выказнік (ці састаў дзеяніка і састаў выказніка): *У клопаце і працы бягуч дні за днямі* (Ал.); *Высока стаіць яснае сонца на чыстым небе* (К-с).

Аднасастаўным называеца такі сказ, у якім ёсць толькі адзін граматычны састаў, галоўны член якога суадносіцца з дзеянікам ці выказнікам двухсастаўнага сказа: *Слаўлю службу верную, славлю дружбу вечную* (Панч.); *З сонцам працаўаць і жыць лягчэй* (Панч.); *Позняя ноч; Цішыня; Старонкі добрай книгі* (Б.).

Неразвітым называеца сказ, які складаеца толькі з галоўных членаў ці з аднаго галоўнага члена: **Сенажаці. Даліны. Цёмы гай. Адзінокі Карней** (Тр.); **Тата прыехаў вясёлы; Яна стала настаўніцай; Вечарэ.**

Сказ, у якім ёсьць і галоўныя, і даданыя члены, называецца **развітым**: *Прышло пісьмо ад Турсевіча* (К-с); *Люблю жыццё* (Гр.); *Расчыні широка дзвёры, мілая старонка* (Куп.).

Поўным называецца сказ (аднасастаўны ці двухсастаўны), у якім ёсьць усе ўласцівыя яму члены: *A пад гарой дняпроўскіх хвалі з вясны да восені шумяць* (Куп.); *Напевы дзіўныя збіраю ў жытнім полі і бары* (Астр.); *На душы было лёгка і добра* (Грах.).

Няпоўным называецца такі сказ, у якім апушчаны той ці іншы член, гэты член сказа лёгка ўзнаўляеца з кантэксту ці пэўнай сітуацыі: *Над Нёманам – трывекавыя дубы* (Б.); *Былі пагодныя дні. З сонцем ад ранку да вечара, з сінім небам* (І.М.).

Сказы, у структуры якіх нельга выдзеліць ні галоўных, ні даданых членаў, называюцца **нячленнымі** (ці словамі-сказамі): «*Я да вас, хлопцы!*» – «*Ну?*» (К.Ч.) *Так, дубы раслі тут асаблівыя* (Шам.). «*Ты хочаш пайсці?*» – «*Але*» (Шам.).

§5. Паводле характеристу выражэння **адносін да рэчаіснасці** сказы падзяляюцца на **сцвярджальныя і адмоўныя**.

Сказ, у якім сцвярджаяецца сувязь паміж прадметам маўлення і яго прыметай, называецца **сцвярджальным**: *дзень быў ціхі і хмарны* (Пестр.); *Высока ў небе звінелі жаваранкі* (К-с).

Сказ, у якім адмаўляеца сувязь паміж прадметам маўлення і яго прыметай, называецца **адмоўным**: *У выраі наши птушкі гнёздадаў не ўюць і песень не спяваюць* (К-с); *Сонца не паказвалася ні на хвіліну* (Пестр.).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Назавіце тыпы сказаў паводле мэты паведамлення, інтанацыйнага афармлення і адносін да рэчаіснасці.
2. На якія тыпы падзяляюцца сказы паводле сінтаксічнай будовы?
3. Чым адрозніваюцца простыя сказы ад складаных?
4. Якія сказы называюцца двухсастаўнымі?

Члены сказа

§ 6. Сказы складаюцца з асобных членаў, якія адлюстроўваюць разнастайныя адносіны паміж з'явамі рэчаіснасці. У якасці членаў сказа выступаюць самастойныя часціны мовы, а таксама ўстойлівия словазлучэнні, якія з'яўляюцца эквівалентам слова. Не

з'яўляюцца членамі сказа службовыя слова, звароткі, мадальныя слова, выклічнікі. Прыназоўнікі, формаўтаральныя часціцы, звязкі ўтвараюць члены сказа разам з паўназначнымі (самастойнымі) словамі.

Значыць, члены сказа – гэта часціны мовы ў пэўнай сінтаксічнай функцыі, але толькі ў саставе сказа часціны мовы атрымліваюць сваё найбольш поўнае выражэнне.

Кожная часціна мовы можа выступаць як у асноўнай сваёй функцыі, так і ў вытворнай. Напрыклад, для назоўніка галоўнай з'яўляецца функцыя дзеяніка ці дапаўнення, для прыметніка – роля азначэння, для дзеяслова – роля выказніка, для прыслоўя – роля акалічнасці. Такія члены сказа называюцца **марфалагізаванымі**. Іншыя функцыі гэтых часцін мовы лічацца вытворнымі, і такія члены сказа называюцца **немарфалагізаванымі**.

Члены сказа бываюць галоўнымі і даданымі.

Галоўныя члены сказа

§ 7. Галоўныя члены сказа – **дзеянік і выказнік** – гэта граматычна незалежныя члены. **Дзеянік** абазначае прадмет думкі, якому прыпісваецца пэўная прымета або які ўтварае дзеянне ці падае пад уздзеянне з боку іншых прадметаў.

Выказнік – граматычна залежны ад дзеяніка галоўны член сказа, які абазначае дзеянне, стан або прымету прадмета, названага дзеянікам.

Паміж дзеянікам і выказнікам існуюць адносіны прэдыкатыў-насці. Галоўныя члены служаць структурнай асновай двухчастаўнага сказа. У сказе могуць быць і іншыя члены – даданыя, якія ў сваю чаргу могуць мець пры себе слова, што іх паясняюць.

Такім чынам, двухчастаўны сказ дзеліцца на састав дзеяніка, які ўтвараецца з дзеяніка і залежных ад яго слоў, і састав выказніка, які ўтвараецца з выказніка і залежных ад яго слоў.

Сувязь паміж дзеянікам і выказнікам называецца **каардынацыяй**. Пры каардынацыі абедзве формы ўзаемна абумоўлены лексічна-граматычнымі ўласцівасцямі гэтых слоў. Формы суадносяцца. Знешне такая сувязь нагадвае сувязь дапасавання, але адрозніваецца ад яе:

1) пры дапасаванні выкарыстоўваюцца формы слоў, а пры каардынацыі яшчэ і парадак слоў;

2) дапасаванне – сувязь аднабаковая;

3) пры дапасаванні сувязь ажыццяўляеца ва ўсёй сістэме форм, а пры каардынацыі аб'ядноўваюцца дзве пэўныя формы;

4) пры дапасаванні – адносіны атрыбытуўныя, пры каардынацыі – прэдыкатыўныя.

Дзейнік

§ 8. У двухастаўным сказе дзейнік звычайна захоўвае прадметнае значэнне. А гэта ўласціва назоўніку, што выконвае намінатыўную функцыю – называе асобу ці прадмет, якім належыць прымета, абазначаная выказнікам. Таму тыповай формай дзейніка з'яўляеца назоўнік ці займеннік у назоўным склоне: *Апейка да канца трymаўся спакойна, разважна* (І.М.).

У функцыі дзейніка часта выступаюць субстантыўныя прыметнікі, дзеепрыметнікі, лічебнікі, займеннікі і іншыя часціны мовы: *Малыя любяць дружыць з дарослымі* (Б.); *З берага данеслася моцнае «ўра»* (Лыньк.). У ролі дзейніка могуць выступаць сінтаксічна непаддельныя словазлучэнні: *Кожны з нас прыпасае Радзімы куток...* (Панч.).

У якасці дзейніка можа выступаць незалежны інфінітыў, які не мае прадметнага значэння, захоўвае значэнне дзеяння. Інфінітыў не можа мець пры себе азначэння (*Вучыцца ніколі не позна. Век пражыць – не поле перайсці* (Бяд.); *На полі працаваць – ураджай здавываць* (Прык.)). У структуры такіх сказаў істотную ролю адыгрывае парадак слоў і спосаб выражэння выказніка. Звычайна інфінітыўны дзейнік стаіць перад выказнікам, выражаным як беzasабова-прэдыкатыўным словам, так і назоўнікам. Дзейнік аддзяляеца ад выказніка паўзай, якая і ўтварае два саставы. (*Ісці лесам было страшна*) Пры іншым парадку слоў двухастаўны сказ пераходзіць у аднастаўны беzasабовы сказ (*Было страшна ісці лесам*).

Калі дзейнік выражаны інфінітывам, а выказнік – назоўнікам, то пры адваротным парадку дзейнік выдзяляеца агульным сэнсам сказа, узмоцненым фразавым націкам на выказніку, паўзай перад саставам дзейніка. (*Вучыцца – наша задача. Наша задача – вучыцца. Выканаць план – найважнейшая задача, якая стаіць перед намі* (Пасл.); *Найважнейшая задача, якая стаіць перед намі, – выканаць план* (Пасл.)).

Дзейнік можа выражанца цэлымі прэдыкатыўнымі адзінкамі (*«Што пасееш, тое і пажнеш» – справядлівая прыказка* (ЛіМ)).

У структурных адносінах адрозніваюць тры тыпы дзейніка: просты, складаны і састаўны.

Просты складаецца з аднаго слова ці ўстойлівага спалучэння (*Ластаўка – птушка разумная* (Б.). *Заліковыя кніжкі* выдадзены першакурснікам).

Складаны дзейнік нагадвае сабой сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне (*Цэлая калона машины пратыла праз скрыжаванне дарог з заходу на ўсход* (К.Ч.). *Дзве бярозы шумяць пад вонкнамі* (Астр.). *Тут сабралася не менш як дзесяць тысяч чалавек* (В.В.).

Састаўны дзейнік выражаетца спалучэннем дзеяслоўнай звязкі ў форме інфінітыва і назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў у форме творнага склону (*Быць сумленнымі – наши абавязак*. *Стаць настаўнікамі* – наша мэта). Назоўнік можа мець форму вінавальнага склону (*Быць за гаспадара – мая мара*).

Састаўныя дзейнікі разглядаюцца не ва ўсіх дапаможніках і падручніках па беларускай мове.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Што такое члены сказа?
2. Якія члены сказа называюцца марфалагізаванымі?
3. Назавіце галоўныя і даданыя члены сказа.
4. Як называюцца сувязь паміж дзейнікамі і выказнікамі?
5. Якія тыпы дзейнікаў адрозніваюцца ў структурных адносінах? Прывядзіце прыклады.
6. Што з'яўляецца тыповай формай дзейніка?

Выказнік

§ 9. Выказнік – гэта галоўны член сказа, які граматычна звязаны з дзейнікам, выражаете предыкатыўную прымету і з дапамогай фармальных сродкаў судносіць яе з ладам і часам. Агульнае граматычнае значэнне выказніка і яго прыватныя значэнні выражаютца не столькі паўназначнымі дзеясловамі, колькі іх спрагальными формамі пры дапамозе канчаткаў і формаўтаральных суфіксаваў. Менавіта фармальная сродкі судносяць прымету, дзеянне, стан, абазначаныя выказнікам, з суб'ектам, абазначаным дзейнікам, і выражаютца пры гэтым прыватныя значэнні, указваючы на лад і час. Таму паўназначнага дзеяслова ў сastаве выказніка можа і не быць.

У семантыцы выказніка можна выдзеліць тры асноўныя кампаненты:

1) суднесенасць прыметы з суб'ектам, дзеячам, уласна прадметам;

2) значэнне часу, якое ўспрымаецца і выяўляеца дзякуючы судноснасці прыметы з момантам гутаркі (маўлення);

3) комплекс мадальных значэнняў, якія ўказваюць на адносіны прыметы да суб'екта (як рэальнай, нерэальнай ці пажаданай).

Пералічаны кампаненты ў сукупнасці ўтвараюць граматычнае значэнне выказніка. Пры гэтым ні адзін з пералічаных тут элементаў граматычнага значэння не можа адсутнічаць у структуры выказніка.

§ 10. У школе вывучаюць два тыпы выказніка: просты і састаўны, у ВНУ – **просты, састаўны, складаны**, а таксама ўскладненныя формы выказнікаў.

Выдзяленне тыпаў выказніка засноўваецца на tym, як прадстаўлены агульнае (рэчыўнае) і прыватныя значэнні. У **простым** выказніку гэтыя значэнні ўвасоблены ў адной словаформе, якая можа быць сінтэтычнай і аналітычнай. У ролі выказніка ўжываюцца спрагальныя дзеясловы абвеснага, умоўнага і загаднага ладу: *Мы змагаемся за мір. Будзе край любавацца залатым ураджаем* (Кір.). Просты выказнік можа выражацца фразеалагізмамі: *Я не буду спаць у шапку. Твой сын не прадаў душы* (Гіл.); інфінітывам: *Шчасце – нідзе не спыняцца ў дарозе* (Грах.); дзеяслоўнымі выклічнікамі: *А човен носам – трах у дрэва! А дзядзька раптам – гон налева!* (К-с); гукапераймальнымі словамі: *Бурбалкі са дна возера – буль-буль-буль* (Б.); дзеясловам **ёсць** пры дзейніку ў множным ліку (часам у адзіночным ліку): *Люба адчула, што яна не адзінокая, што каля яе ёсць свае, родныя людзі* (Шам.). Каля возера ёсць вузкая сцежачка.

Просты выказнік можа быць толькі **дзеяслоўны**, таму што толькі спрагальны дзеяслой называе прымету ці дзеянне і мае фармальная паказчыкі для выражэння граматычнага значэння выказніка. У сказе *Мінск – горад-герой* словаформа *горад-герой*, якой выражаеца лексічнае значэнне выказніка, не можа самастойна абавязыць прымету дзеяча і суднесці яе з ладам і часам. Таму яна патрабуе пры сабе дзеяслова-звязкі. Тут звязка нулявая.

У некаторых падручніках і вучэбных дапаможніках сцвярджжаецца, што просты выказнік можа быць іменным (*Хлеб у нас свой. Лес пусты і ціхі.*). Аднак, як ліца большасць лінгвістаў, гэта састаўны іменны выказнік з нулявой звязкай.

§ 11. Просты дзеяслоўны выказнік можа быць **ускладненым**.

Асаблівасці такога выказніка заключаюцца ў tym, што значэнне, якое ім выражаеца, суправаджаеца самымі рознымі дадатковымі мадальными і экспрэсіўнымі адценнямі.

Ускладняльныя элементы не закранаюць **структуры** выказніка, а толькі ўносяць дадатковыя адценні ў яго граматычнае і рэчыўнае значэнні.

Ускладненая выказнікі выражаюцца:

двумя дзеясловамі, адзін з якіх непаўназначны: *Выйду гляну на дарогу, ды нічога не відаць* (Р.); *пайду пагляджу, ідзі і ты сядай*;

двумя аднолькавымі дзеясловамі; у складзе такіх выказнікаў часта ўжываюцца часціцы: *Бор стары за сцяной усё шуміць ды шуміць* (К-с). *Дождэж тым часам ідзе ды ідзе* (В.В.);

дзеясловамі-сінонімамі: *Пацяклі-паплылі за гадамі гады* (Куп.); *скрыпка кудысьці клікала-звала...* (Бяд.);

далучэннем да дзеяслова іншых слоў (часцей за ўсё часціц): *Вечер так і не сціхаў. Яна ўсё працуе; Поўнач чуць не агарнула нас у дарозе* (Ц.Г.);

асабовым дзеясловам **узяць** з іншымі дзеясловамі: *Жыў-быў вожык у лесе, а потым узяў ды памёр* (Б.). *А ён узяў ды не прыйшоў; Ластаўкі ўзялі і заічабятали* свою песеньку (К-с).

§ 12. У састаўным выказніку рэчыўнае і прыватныя граматычныя значэнні выражаны рознымі элементамі. На прымету (стан ці дзеянне) указвае лексічна паўназначны элемент – выказальнае слова. Граматычная сувязь выказніка з дзеянікам забяспечваецца з дапамогай лексічна аслабленага кампанента – дзеяслова-звязкі. дзеяслово-звязка адначасова суадносіць выказванне з ладам і часам.

Такім чынам, састаўны выказнік складаецца з двух кампанентаў, функцыі якіх размежаваны: у адным кампаненце (галоўным) заключаецца лексічнае значэнне, у другім (дапаможным) – граматычнае.

Па форме, гэта значыць паводле выражэння асноўнага кампанента, выдзяляюць два віды выказніка: **састаўны дзеяслоўны і састаўны іменны.**

У навуковай і вучэбнай літаратуры часам вылучаюць шматкампанентны выказнік – **складаны**. Аднак у большасці выпадкаў гэта толькі **ўскладненая** формы састаўнога выказніка. Ускладненая дапаможны кампанент: *Стаў прымервача касіць; Хацеў кінуцца бегчы; Ён вырашыў стаць настаўнікам; Ты павінен стаць лётчыкам.* Найбольш мэтазгодна называецца такія выказнікі трохчленнымі састаўнымі дзеяслоўнымі ці іменнымі **ўскладненымі** (у тым выпадку, калі рэальнае значэнне выражана толькі адным словам).

Вылучаць іх у асобны тып, лічыць Сірацініна В.Б., – гэта фармальны падыход.

§ 13. Састаўны дзеяслоўны выказнік складаецца з двух кампанентаў: інфінітыва, які выражает асноўную прымету дзеяніка (абазначае стан, дзеянне і іншыя прыметы), і предыкатыўной формы дзеяслова, якая выконвае граматычную функцыю, указываючы на час, лад, асобу, род і лік выказніка. Напрыклад: *На ўсходзе неба начало ружавець* (К.Ч.). *Лабановіч мусіў прызначаць, што такіх смачных грыбоў ён не еў ніколі* (К-с).

У састаў выказніка не ўваходзіць інфінітыў **аб'ектны**, які выражает дзеянне не дзеяніка, а дапаўнення. Аб'ектны інфінітыў называе дзеянне, якое выконваецца суб'ектам, што выражаны іменным дапаўненнем у вінавальнym або давальнym склоне: *Добра, што дазволілі развітацу з сям'ёй*. (Нов.). *Запрасіў мяне прыходзіць*. Дапаможныя дзеясловы пры такім інфінітыве абазначаюць самастойнае дзеянне, а прымыкаючы інфінітыў з'яўляеца самастойным членам сказа – дапаўненнем ці акалічнасцю: *Потым ён пусціў хлопцаў пагуляць* (К-с).

Дапаўненнем ці акалічнасцю можа быць і суб'ектны інфінітыў, які абазначае дзеянне, суб'ект якога супадае з суб'ектам дзеяння дзеясловы-выказніка: *Ты ж, сын, вучыся родны край любіць, як прадзеды любілі* (М.К.). *Дзядзька Марцін паехаў араць* (К-с). Дзеясловы загадаюць, забараніць, прасіць, парайць і падобныя звычайна спалучаюцца з аб'ектным інфінітывам (загадаў прынесці, парайці вучыцца).

Дапаможнымі дзеясловамі ў састаўным дзеяслоўным выказніку могуць быць:

дзеясловы, якія абазначаюць пачатак, працяг ці канец дзеяння (*начала расці, збіралася развітацца*);

дзеясловы мадальнага значэння, якія выражают магчымасць ці немагчымасць, неабходнасць і інш. (умеем чытаць, маглі кахаць, траплялася бачыць): *Пакуль душою не змарнеў, умею горача любіць* (Я.П.);

дзеясловы са значэннем волевыяўлення, якія выражают жаданне, нежаданне, імкненне, старанне, рашэнне (*хачеў працаўаць, стараліся зрабіць, імкнуцца вывучыць*): *Я хачу пра цябе ад душы гаварыць...* (Вас.);

дзеясловы, якія выражают мысліцельныя працэсы і ўнутраныя перажыванні (думаць, спадзявацца, любіць, ненавідзець і інш.): *думаю сустрэцца, люблю глядзець. Мы любім у працы ўсе завіхацца* (Я.П.).

Дапаможныя дзеясловы ў асабовай форме ў састаўным выказніку маюць аслаблене лексічнае значэнне і без інфінітыва не ўжываюцца.

У ролі звязак у састаўным дзеяслоўным выказніку могуць ужывацца назоўнікі, прыметнікі, дзеепрыметнікі і безасабова-предыкатыўныя слова, якія **суадносяцца** сваім значэннем з адпаведнымі дзеясловамі: *I нам не сорам Мінскам пахваліцца* (Панч.); *Добрым людзям служыць век я рады* (Непач.).

Састаўны дзеяслоўны выказнік можа мець і звязку **быць** пры інфінітывах **відаць, чуваць**. Такія выказнікі сінанімічныя састаўным іменным выказнікам з выказальнымі словамі **відзён, чуцэн**: *Ціхімі раніцамі здалёк чуваць было, як шуршыць жоўтае лісце* (К.Ч.); *З хаты чутно было, як шуміць вада ў лісцях дрэў* (К.Ч.) (у першым сказе – састаўны дзеяслоўны выказнік, у другім – састаўны іменны). Звязка **быць** можа ўжывацца і пры іншых інфінітывах: *Не спыніць было яго нам*.

На месцы мадальных дзеясловаваў у састаўным дзеяслоўным выказніку пры інфінітывах могуць быць фразеалагічныя спалучэнні (*маю права вучыцца, зрабіць намаганне прайсці, гарэць жаданнем бачыць і інш.*): *У нейкі час Цімошка разгубіўся, прыкусіў губу, у яго хапіла рашучасці спыніць сяржанта* (В.Б.).

§ 14. Састаўны дзеяслоўны выказнік можа у складніцца трэцім кампанентам. Такія выказнікі прынцыпова не адмяжоўваюцца ад састаўнога дзеяслоўнага і адрозніваюцца толькі сэнсавымі адценнямі. Часцей за ўсё спалучаюцца асабовы дзеяслоў і два інфінітывы. Можа быць дзеяслоў мадальны і дзеяслоў, які ўказвае на пачатак ці канец дзеяння (*хацеў пачаць займацца, мог пачаць пець, хацеў кінуць курыць*).

На месцы дзеясловава ў асабовай форме можа быць предыкатыўны прыметнік (*рад кінуць курыць, готовы пачаць вучыцца*).

Да такіх трохчленных спалучэнняў трэба падыходзіць дыферэнцыравана, гэта значыць улічваць ступень **лексічнай знамянальнасці** дзеясловава ў складзе гэтых спалучэнняў.

Калі асноўнае значэнне выказніка перадаецца толькі **апошнім** інфінітывам, а першыя два дзеясловы абазначаюць толькі пачатак, канец, працяг дзеяння ў спалучэнні са значэннямі магчымасці, волевыяўлення, немагчымасці дзеяння, пажадання, то такія выказнікі не трэба расчляняць на асноўны і другарадны інфінітывнага тыпу, таму што яны абазначаюць адно дзеянне або стан (хачу пачаць вучыцца). Гэта ўскладнены выказнік. Калі абодва дзеясловы-інфінітывы ў **трокчленным** спалучэнні абазначаюць самастойныя

дзеянні, якія існуюць асобна, то выказнікам трэба лічыць два першыя дзеясловы, а трэці даданым членам сказа. (*вырашыў паехаць лячыца*).

Спосабы выражэння іменнага выказніка

§ 15. Састаўны імennы выказнік складаецца з дзеяслоўнай звязкі ў асабовай форме і прызвязачнага члена (іменнай часткі, ці, інакш, выказальнага слова). Звязка служыць для сувязі выказальнага слова з дзейнікам, выражаяе граматычнае значэнне (час, асобу, лад) выказніка.

Звязка можа быць трах відаў:

адцягненая (абстрактная) – гэта дзеяслоў **быць** у розных формах ладу і часу; лексема **быць** (у цяперашнім часе – **ёсць** – ужываецца ў спецыфічных канструкцыях) мае толькі граматычнае значэнне; гэта тыповая (ідэальная) звязка: *Раніцай неба было без адной хмурынкі* (І.М.); *Інструкцыя ёсць інструкцыя, правіла ёсць правіла, і мы ім падпарадкуемся* (Лыньк.);

паўдцягненая, ці **паўнамянальная**, звязкі – гэта дзеясловы з аслабленым лексічным значэннем. Ролю такіх звязак выконваюць дзеясловы **з'яўляцца, рабіцца, стаць, становіцца, бываць, называцца** і пад: *Тут луг зялёны зрабіўся пярэсты ад бамбёжскі* (Бял.); *На другі дзень надвор'е выдалася зусім добрае* (Я.М.);

зnamянальная, ці **рэчыўная**, звязкі – гэта дзеясловы, якія поўнасцю захавалі сваё лексічнае значэнне. Яны могуць свабодна ужывацца ў якасці самастойных выказнікаў (*ісці, вяртацца, сядзець, ляжыць, жыць, хадзіць* і пад.): *Дзень ішоў пагодны* (І.М.); *Векавыя дубы стаяць паважныя, спакойныя ў сваёй велічы* (Шам.).

Ролю прэдыкатыўнай звязкі могуць выконваць указальныя часціцы **вось, значыць, гэта значыць, парадаўнальныя злучнікі як, быццам, нібы, як быццам, што**: *Хлеб – вось што галоўнае ў жыцці чалавека* (К-с); *Яны быццам родныя* (Лыньк.); *Валасы што кудзеляя* (Ч.); *Жыта як сцяна* (І. Н.).

! Задзяяка: Клюсаў Г.Н. лічыць, што слова **гэта** застаецца паўнамоцным прадстаўніком звязак **быць** і **значыць** (**значыць, гэта значыць, вось што значыць, гэта ёсць, вось што ёсць**): *А я ім адкажу, што я – гэта я* (Кр.). Словы **гэта, вось, вось што** спадарожнічаюць са звязкай **ёсць** або замяняюць яе: *Свая зямля – вось што аснова!* (К-с); *Нягоднік з пасадай – гэта нягоднік у квадраце* (І.М.).

«Спалучэнні гэта ёсьць і гэта значыць па сваім паходжанні з'яўляюцца двухсастаўнымі сказамі. Але функцыянальна яны ператварыліся ва ўскладненныя звязкі... Гэта ёсьць і гэта значыць набываюць аднаслоўны статус абходнымі шляхам – праз эліпсіс дзеяслоўнай часткі, у выніку чаго **звязчынае** значэнне пераймае слова **гэта**. У такім ужыванні яго нельга лічыць ні займеннікам, ні часціцай. Упершыню безаговорочнае прызнанне такой звязкі зрабіла «Русская грамматика» 1980 (т.2, с. 120-121, 270, 284-288, 311, 318)» (Г.Н.Клюсаў. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі, 1993, с.88).

Прызвязчычная частка (выказальнае слова) выражаетца назоўнікам, прыметнікам і іншымі склонавымі формамі ў назоўным і ўскосных склонах, таксама нязменнымі словамі, фразеалагізмамі або сінтаксічна непадзельнымі спалучэннямі: *Я быў госцем у адной палескай школе* (Шам.); *Кожны чалавек – гэта цэлы свет* (К.Ч.); *Дні стаялі спякотныя* (Шам.); *Вёска была недалёка* (Лыньк.); *Выгляд – нічога асаблівага* (У.Кр.); *Дзядзька – добрай души чалавек* (К-с); *Надвор’е – хоць з хаты не вылазь* (К-с) (у гэтым сказе сінтаксічна непадзельнае спалучэнне ўжыта ў форме аднасластаўнага сказа); *Лес быў акутаны вячэрнім спакоем* (Т.Х.); *Вуліца – быццам толькі падмялі* (К.Ч.); *Дом быў у два паверхі*.

Назоўнік з аслабленым значэннем (рэчыўным) выконвае функцыю прывязчычнага члена разам з азначэннем, якое да яго адносіцца: *Белавежская пушча – наша гордасць* (В.В.); *Мудрая реч – праца сярод людзей і для людзей* (Пр.); *Праца – наша бағацце*.

Калі выказнік мае значэнне цяперашняга часу, то абстрактная звязка **ёсьць** можа адсутнічаць. Выказнік у такім выпадку называецца састаўным іменным з нульвой звязкай.

Састаўны іменны выказнік можа **ўскладняцца** трэцім кампанентам. У такім выпадку ён складаецца з предыкатыўнага прыметніка, звязкі і іменнай часткі (*ты павінен быць добразычлівым, рад быць знаёмым, дні павінны быць ўспыхлімі*).

Шматкампанентныя выказнікі

§ 16. Выказнікі, якія складаюцца з трох і больш кампанентаў, называюцца **шматкампанентнымі**. Іх яшчэ называюць **складанымі**: *Людзі хацелі выйсці жывымі і здаровымі з пекла вайны* (Сам.); *Сабраліся ісці закопваць на полі бульбу ў бурты, але кагосьці яшчэ няма* (Ракіт.).

Сярод складаных выказнікаў выдзяляюць дзеяслоўныя, іменныя і змешанага тыпу.

Складаны дзеяслоўны выказнік выражаеца:

1) спалучэннем спрагальнага дзеяслова і двух інфінітываў (з рэчыўным значэннем): *Сымон сабраўся ісці секчы дровы ў бярэзник* (Бяд.); *Я хацеў навучыцца іграць на скрыты* (К-с); *У хаце ўжо збіраліся класіція спаць* (Гал.).

2) спалучэннем прыметнікаў рад, гатовы, павінен і падобных ці назоўнікаў майстар, любіцель і падобных, інфінітыва і звязкі, у тым ліку нулявой: *З Нова-Беліцы гатоў быў падысці браняпоезд* (Кір.); *Маці Васілёва і рада была б дапамагчы мне* (П.К.); *Ён быў майстар гатаваць смачную страву*.

Складаны іменны выказнік складаеца з трох і больш кампанентаў:

1) спрагальнага дзеяслова са значэннем пачатку, працягу ці канца дзеяння, інфінітыва і іменнага прызвязачнага члена: *Узнімаўся вечер, змрок пачаў рабіцца яснейшым* (К.Ч.); *Пасля дажджус дрэвы сталі здавацца маладымі і вясёлымі*;

2) спрагальнага дзеяслова з мадальным значэннем, інфінітыва і іменнага прызвязачнага члена: *Грамадства не можа быць абыякавае да таго, у чыіх і ў якіх руках маленькі чалавек* (Віт.); *Я не жадаю быць салдатам, каб атам мог людзей знішчыць* (Бр.);

3) кароткага прыметніка, інфінітыва і прызвязачнага члена: *Горад павінен быў стаць помнікам славы народа і сваёй* (Карп.); *Укрытае шэрымі хмарамі неба гатова было лінуцца дажджом* (Чарн.).

Складаны іменны выказнік разглядаеца не ва ўсіх падручніках і дапаможніках па беларускай мове, і, як лічаць некаторыя лінгвісты, найлепш называець яго **ўскладненым** састаўным іменным выказнікам.

Складаны змешаны выказнік выражаеца словазлучэннем, куды ўваходзяць тры кампаненты ці больш. Такі выказнік сумяшчае асаблівасці састаўнога дзеяслоўнага і састаўнога іменнага выказнікаў.

Параўнаем, з аднаго боку: *стаў настаўнікам, прыйшоў вясёлы, лічыўся карысным* – састаўныя іменныя выказнікі; і з другога боку: *хацеў вучыцца, павінен падрыхтаваць, сабраўся касіць* – састаўныя дзеяслоўныя выказнікі. У выказніках змешаных спалучаюцца кампаненты і іменных, і дзеяслоўных выказнікаў: *Хлопчык марыў вырасці мужским і смелым* (Нов.); *Нялёгка было дабірацца сюды праз балоты* (Бяд.); *Брат хацеў вучыцца на лётчыка; Цяжка было старым рассставацца з дачкою...* (Кул.).

Размежаванне дзейніка і выказніка

§ 17. Пры сінтаксічным аналізе сказа часам бывае цяжка вызначыць, які з галоўных членаў з'яўляецца дзейнікам, а які – выказнікам.

Цяжка часам кваліфікаваць галоўны член сказа ў тых выпадках, калі звязка адсутнічае, а дзейнік і выказнік выражаны словамі, якім уласцівы незалежныя граматычныя катэгорыі (род, лік, назоўны склон), або інфінітывам. Напрыклад: *Вучыцца ў народа – задача кожнага пісьменніка* (К.Ч.); *Вялікая справа – дружба* (К.Ч.); *Вучыцца – наша задача* (Зв.); *Век пражыць – не поле перайсці* (Бяд.).

Тут трэба ўлічваць дадатковыя паказчыкі сінтаксічных функцый слоў у сказе.

1. Пад увагу бярэцца парадак слоў у сказе: на першым месцы стаіць дзейнік, пасля яго – выказнік пры нейтральнай інтанациі: *Мінск – сталіца РБ і Сталіца РБ – Мінск*.

2. У вусным маўленні трэба кіравацца фразавым націскам, які звычайна прыпадае на слова, што нясуць новую інфармацыю і выконваюць ролю выказніка: *Мінск* (дзейнік) – *сталіца Рэспублікі Беларусь* (як адказ на пытанне: **Што за горад Мінск?**), але *Мінск* (выказнік) – *сталіца Рэспублікі Беларусь* (як адказ на пытанне: **Які горад з'яўляецца сталіцай Рэспублікі Беларусь?**).

3. **Прэпазіцыйны** інфінітыв, як правіла, выступае дзейнікам: *читаць гэты твор – асалода і праца* (Б.); *Жыцё пражыць – не скрынку збіць* (Прык.) Ролю дзейніка можа выконваць постпозіцыйны інфінітыв, тады інтанацийнае ўзмацненне прыпадае на першы член – выказнік: *Даўняя мара – паглядзець на ўсё Палессе адразу* (Сач.).

4. У склад выказніка нярэдка ўваходзяць указальныя слова **гэта, вось, гэта значыць, значыць:** *Жыцё – гэта мудрасць* (Гал.); *Падтрымліваць крытыку – значыць быць патрабавальным да сябе і іншых* (Зв.).

5. Нярэдка ў склад выказніка ўключаюцца родавыя паняцці – слова **мужчына, жанчына, людзі, хлопец, дзяўчына, рака і інш.:** *Прыяць – рака паўнаводная* (В.В.); *Коля добры хлопец; Мары і сапраўднасць – вельмі розныя рэчы* (К-с).

6. Выказнік часта выражаетца словамі з экспрэсіўным значэннем (цяжкі, вялікі, гарэза, штукар, свавольнік, задзіра і інш.): *Страшнны штукар і свавольнік гэты Нёман* (К-с); *Слаўная пара чалавечага нараджэння – дзяцінства* (Скр.).

7. Абагульнена-прадметны займеннік найчасцей выступае ў сказе дзейнікам: *Мастак ён выдатны; Кінь ты, Астан, у жмуркі*

гуляць, не дзеңі мы; Беларусь, я – твой воін адданы і сын (Панч.); *Я шафёр* (Лынък.).

8. Частая прыналежнасць выказніка – розныя часціцы (*не* толькі, *адно*, *як*, *быццам*, *нібы* і *інш.*): *Свет – не беспрытульнасць* (Тр.); *Яны быццам родныя* (Лынък.); *Жыта як сцяна* (І.Н.); *Ноч была нібы казка* (Бяд.); *Ехаць па лесе адна любата* (Гам.).

9. Пры вызначэнні сінтаксічных функцый назоўнікаў у назоўным склоне неабходна ўлічаць лексічнае значэнне назоўнікаў: выказнік звычайна абазначае больш шырокое паняцце, а дзейнік – больш вузкае: *земля – планета; Іваноў – афіцэр*. У тых выпадках, калі выказнік абазначае больш вузкае паняцце, ён выдзяляецца па агульным сэнсе сказа і па інтанацыі (*Гэты чалавек – мой сябар; Гэты майстар – наш Коля*).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Якія ёсьць тыпы выказнікаў?
2. Чаму прости выказнік можа быць толькі дзеяслоўны?
3. У чым асаблівасць дзеяслоўнага ўскладненага выказніка?
4. Як выражаютца лексічнае і граматычнае значэнні састаўных выказнікаў?
5. Прывядзіце прыклады шматкамплементных выказнікаў.
6. Назавіце асноўныя правілы размежавання дзейніка і выказніка.

Граматычная каардынацыя форм дзейніка і выказніка

§ 18. Граматычная каардынацыя форм дзейніка і выказніка (фармальнае прыпадабненне) можа ажыццяўляцца ў выглядзе адпаведнасці форм: 1) роду, ліку і склону: *Кніга цікавая; Ён вучоны;* 2) роду і ліку: *Восень наступіла; Бацька працуе;* 3) ліку і асобы: *Ён чытае; Мы вучымся;* 4) ліку і склону: *Жанчына – касманаўт; Сёстры – выдатніцы;* 5) склону: *Дзеңі – наша будучыня; Вучні – яе жыццё.*

Дзейнік і выказнік, уступаючы ў прэдыкатыўныя адносіны, не заўсёды прыпадабняюць свае формы поўнасцю. Гэта сведчыць пра адразненне сувязі каардынацыі ад сувязі дапасавання.

Сувязь дапасавання назіраецца ў словах пэўнай лексічна-граматычнай прыналежнасці і звязана з іх марфалагічнымі ўласцівасцямі. Каардынацыя форм – больш шырокая і свабодная. У такую

сувязь могуць уступаць розныя словы і словаформы, з розным марфалагічным выражэннем; іх узаемаадносіны вызначаюцца сінтаксічнай пазіцыяй у структуры сказа. Таму выбар формы выказніка часам залежыць не толькі ад формы дзеяніка, а і ад парадку размяшчэння галоўных членаў, наяўнасці ці адсутнасці даданых членаў, стылістычнай афарбоўкі сказа і інш.

Асноўныя выпадкі дапасавання выказніка да дзеяніка наступныя.

Пры дзеяніку, выражаным спалучэннем колькаснага лічебніка з назоўнікам, выказнік звычайна ставіцца ў множным ліку, калі ідзе гаворка пра жывыя істоты, або ў адзіночным ліку, калі дзеянікам з'яўляюцца назвы неадушаўлёных прадметаў ці звязтаецца ўвага на агульную, прыблізную колькасць іх, сукупнасць: *Тут сабраліся не мении як дзесяць тысяч чалавек* (В.В.); *дзве бярозы шумяць над акном* (Астр.) – (падкрэсліваецца актыўнасць дзеянія); *Перад яго позіркам прамільгнулі няясна толькі дзве постаці. Сабралася чалавек каля дваццаці* (Гал.).

Калі ў склад колькаснага-іменнага словазлучэння ўваходзяць азначэнні ці словы **усе, гэтыя**, выказнік ставіцца толькі ў множным ліку, а калі гэтае словазлучэнне мае слова **ўсяго, толькі**, выказнік стаіць у адзіночным ліку: *На сходзе прысутнічалі ўсе чацвёра; Усяго восем студэнтаў паехала на экспурсію*.

Калі пры дзеяніку, выражаным спалучэннем слоў **багата, шмат, мала, многа, некалькі, няшмат** і інш. з назоўнікамі, выказнік звычайна стаіць у адзіночным ліку: *Некалькі эшаонаў стаяла на рэйках* (К.Ч.); *Нямала іх ходзіць па свеце* (Гл.); *У вялікім пакой сабралася шмат людзей* (В.В.).

Калі дзеянік выражаны словамі **большасць, большая частка, меншая частка** ў спалучэнні з назоўнікам роднага склону множнага ліку, выказнік ставіцца ў множным ліку пры абазначэнні асоб і ў адзіночным ліку пры абазначэнні прадметаў: *Большасць людзей, без шапак, у падраных кашулях і фрэнчах, ішлі* нехача і панура (Грах.); *Большасць наших хлотцаў прыйшли ўжо гэтым шляхам у горкім сорак першым годзе* (Нях.); *Большасць* кніг, завезеных у сяло, *была закуплена шэфамі*.

Выказнік ставіцца ў адзіночным ліку, калі ў склад дзеяніка ўваходзяць назоўнікі са значэннем пэўнай колькасці (**дзесятак, сотня, пара, тройка** і г.д.) або няпэўнай колькасці (маса, процьма, група, безліч і інш.): *Група партызан – дзесяць падвод – ехала ў вёску памагчы сялянам заараць зямлю пад жыста* (Пестр.). Гэтая ўзброеная **сотня** людзей *прынесла з сабою і безліч сваіх партызанскіх навін, разнастайных, цікавых* (Тк.); *На самым kraі ўзмежка над балотам стаяла купка дубоў* (К-с).

Калі ў склад дзейніка ўваходзяць слова **гадоў**, **месяцаў**, **тыдняў**, **дзён**, **зім** і г.д., выказнік ставіцца ў адзіночным ліку: *Мінае год за годам* (Пр.); *Прайшло некалькі тыдняў...* Па графіку Марыну перавялі на другую змену (І.Г.).

Выказнік ставіцца ў адзіночным ліку, калі ў склад дзейніка ўваходзяць зборныя лічэбнікі, а таксама слова **тысяча**, **мільён**, **мільядр**: *Пяцёра дзяцей стаяла побач* (Бр.).

Пры падкрэсліванні актыўнасці асоб выказнік можа ставіцца ў множным ліку: *Трое пасажыраў аглядалі наваколле. Пяцёра студэнтаў здалі сесію на «выдатна».*

§ 19. Пры звязцы **быць** у прошлым і будучым часе прызываочная частка ўжываецца ў форме назоўнага ці творнага склону. Назоўны склон ужываеца часцей, чым творны, але творны склон у гэтай функцыі не выходзіць з ужытку: *Сын быў архітэктар.* – *Сын быў архітэктарам.* Мы былі і будзем тут гаспадары (К-с); *Платон Грушка будзе здольны архітэктар;* Я яго трывады ведаю, яшчэ калі ён студэнтам быў (Шам.). Форма творнага склону можа быць адзіна магчымай, калі дзейнік і выказнік выражаны назоўнікамі рознага роду: *Вызваленне Кієва было найвялікшай падзеяй у нашым жыцці...* (Нях.).

У цяперашнім часе (пры нулявой звязцы) ужываюцца формы назоўнага склону: *Сяргей, безумоўна, добры таварыш* (Б.); *Хлопец цяпер аграном* (Т.Х.); *Смутак – занятак гультаёў* (Шам.).

Пры іншых дзеясловах, якія выконваюць ролю звязкі, але разам з тым захоўваюць і **пэўнае лексічнае** значэнне, назоўнік звычайна ставіцца ў творным склоне: *Анісей бацька рабіў там слесарам, дадому прыходзіў позна* (Хадк.); *Ён зрабіўся не толькі бондарам, але і цесляром* (Шам.); *Завецца спадчына мая ўсяго старонкай роднаю* (Куп.).

§ 20. Выбар склонавай формы прыметнікаў і дзееприметнікаў, якія ўваходзяць у склад выказніка, падпарадкоўваеца тым жа заканамернасцям, што і выбар склонавай формы назоўніка: *Ён быў добра падрыхтаваны; Дні сталі кароткія;* Жнівеньскія раніцы былі росныя і свежыя; *Манеур наш аказаўся вельмі разумным* (Нях.); *Прафесія шахцёра зрабілася цяпер на Беларусі адной з самых пачэсных і папулярных* (В.В.); *Вада ў канале цёмная і глыбокая* (В.В.).

Нормай трэба лічыць **назоўны** склон пры паўназначных дзеясловах: *Дрэвы стаялі высокія, аснезсаныя* (Бяд.); *Васіль ехаў цяпер пануры...* (Я.М.). Выкарыстоўваеца і форма творнага склону:

Ён вырас дужым і смелым; Жураўліны крык мацнее, робіца больш выразным... (Я.М.).

§ 21. У беларускай мове пераважае тэндэнцыя да выкарыстання ў выказніку **поўнай** формы якасных прыметнікаў і дзееприметнікаў: *Двары былі падмеценыя; Пасля дажджу паветра чыстае і празрыстае* (К-с); *Цяпер выходзіла, што той шлях за-крыты* (В.Б.).

Кароткія формы таксама ўжываюцца часта: *Аканіцы зачынены, праз ішчыліну прабіваецца палоска святла* (І.Н.); *Хоць я няволяй цяжка змучан і з родным берагам разлучан, ды я душою ажываю, як вокам мыслі азіраю цябе, мой луг і бераг родны...* (К-с).

Выкарыстанне кароткай формы можа падтрымлівацца дадатковымі фактарамі:

патрабаваннямі вершаскладання: *Багата, родная ты мова, цябе стварыў і ўзнёс народ...* (Бр.); *Чаму вам дзіка яго мова?* (Куп.);

неабходнасцю падкрэсліць стан асобы ці прадмета: *Калгасная восень багата дарамі* (А.К.); *Луг повен пчалінага гуду* (Кав.);

імкненнем звярнуць увагу слухача на высокую ступень якасці прадмета: *Мне лес цяпер міл удвая, бо родны лес мой краю служыць ...* (К-с); *дзвёры былі замкнёны. На стук ніхто не азваўся, але вони ў кватэры настаўніка былі расчынены насцеж* (К-с);

неабходнасцю пазбегнуць аманіміі: *I вось прачытаны апошнія радкі паэмы. Параўн.: Прачытаны апошнія радкі паэмы (прочытаныя* можна зразумець і як выказнік, і як азначэнне);

мадальным значэннем прыметніка (**абавязаны, готовы, здатны, здольны і пад.**), які патрабуе пасля сябе інфінітыва: *Салдацкая простыя боты павінны быць моцнай работы* (Гл.); *Я ж сказаў, што готова стаць памочнікам у Юзіка* (Як.); *Чалавек чалавеку павінен прыносіць радасць* (Грах.).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Чым адрозніваецца сувязь каардынацый ад сувязі дапасавання?

2. Назавіце асноўныя выпадкі дапасавання выказніка да дзеяніка. Прывядзіце прыклады.

3. Калі ўжыванне кароткай формы прыметнікаў і дзееприметнікаў у складзе выказніка можна лічыць нормай?

Даданыя члены сказа

§ 22. Прааналізаваўшы прэдыкатыўную аснову сказа і яе кампаненты, пазнаёмліся з прэдыкатыўнасцю як абавязковай граматичнай прыметай усіх сказаў. Даведаліся, што галоўныя члены фарміруюць сказ як адзінку моўных зносін. Неабходна пазнаёміцца з тымі лагічна-сінтаксічнымі кампанентамі, якія выконваюць дапаможную залежную функцыю пры фарміраванні сказаў. Удакладняючы значэнне таго ці іншага галоўнага члена, яны разгортваюць структуру сказа, пашыраюць яго семантыку. Такія кампаненты называюцца **даданымі членамі**. Даданымі членамі сказа з'яўляюцца: **дапаўненне, азначэнне** (яго разнавіднасць – **прыдатак**), **акалічнасць**.

Пры вывучэнні тэмы неабходна шмат увагі аддаваць фарміраванню паняцця аб граматычным значэнні даданых членau. Научвэнцы павінны засвоіць, што пад **граматычным значэннем** трэба разумець тое агульнае, абстрагаванае ў найвышэйшай ступені значэнне, якое набывае словаформа ў сказе **незалежна ад таго, чым выражана**. У сказах выконваюць семантычную функцыю не толькі лексемы, але і **сінтаксічныя пазіцыі**. У гэтай сувязі важнае значэнне мае аналіз **сумешчаных** даданых членau, да якіх можна паставіць і склонавае пытанне, і лагічна-сінтаксічнае: *Бярозка ў люстры возера любуецца зялёной кроной, распушчанай касой* (Ал.); *Мне ж кожная сцежска тут добра знаёма з маленства, з дзіцячых гадоў* (Пр.).

Даданыя члены, як і галоўныя, могуць быць выражаны адным словам, фразеалагізмам ці спалучэннем слоў. Даданыя члены, якія выражаны спалучэннем слоў, называюцца **рэзвітымі**. Іх можна чляніць і кожную словаформу разбіраць як самастойны член сказа: *У вячэрнім паветры, крыху вільготным ад блізкай ракі, прыемна пахне шыпішынай* (В.В.); *Утомленае бяссоннымі начамі і вандраваннем па полі, аслабеўшае ад раны, цела прасіла сну і цяпла* (К.Ч.).

Вывучаючы **дапаўненне**, трэба адзначыць, што функцыю гэтага даданага члена выконваюць назоўнікі, займеннікі, субстантыўныя прыметнікі і дзеепрыметнікі, інфінітывы і інш. (тыя ж, што выступаюць і ў ролі дзейніка). Агульным для ўсіх дапаўненняў з'яўляецца значэнне прадметнасці (прама ці ўскосна абазначаюць прадмет).

Неабходна пры аналізе дапаўнення вызначыць пазіцыю адносна ўжывання пры пераходных ці непераходных дзеясловах-выказніках.

У залежнасці ад таго, якое слова кіруе дапаўненнем, выдзяляюць наступныя групы: дапаўненні, звязаныя з дзеясловам-выказнікам; дапаўненні, звязаныя з членамі сказа, выражанымі назоўнікамі; дапаўненні, звязаныя з членамі сказа, выражанымі прыметнікамі (*вясна пачала пераможны паход* (Панч.) – прыдзеяслоўнае дапаўненне; *Так пачыналася аднаўленне калгаса* (Б.) – прысубстантыўнае дапаўненне; *Кожны дзень наші багаты подзвігамі* (Шам.) – прыад'ектыўнае дапаўненне.

Дапаўненне, якое адносіцца да прыслоўя ці безасабова-предыкатыўнага слова, называецца **прыадвербіяльным**: *Ніжэй маста берагі рэчкі крутыя і высокія* (Шам.); *Яму было лёгка і прыемна* (К-с).

Пры членах сказа, выражаных дзеясловамі і словамі катэгорыі стану, адрозніваюць дапаўненні **прамое і ўскоснае**: *Ёй шкада стала ўзгоркаў, што беглі ва ўсе канцы* (К-с) – узгоркаў адносіцца да слова катэгорыі стану *шкада*, з'яўляецца прымым дапаўненнем (родны склон); *Ёй шкада сваю маму* (*маму* – прамое дапаўненне (вінавальны склон); *Расчасалі вішні шоўковыя косы* (Тр.) – прамое дапаўненне; *Яна не бачыла сцэнны, хору, а ўбачыла маці* (Шам.) – прымыя дапаўненні; *Без другісбы чалавеку нельга быць* (А.К.) – ускосныя дапаўненні.

§ 23. Пры знаёмстве з **азначэннем** варта адзначыць, што ролю даданага члена выконвае залежная форма слова, якая паясняе дзеянік або іншы член у сказе, выражаны назоўнікам. Значэнне прыметы – агульнае граматычнае значэнне азначэння.

Па характеристы сінтаксічнай сувязі азначэння з азначаемым словам усе азначэнні дзеляцца на **дапасаваныя і недапасаваныя**.

Дапасаваныя азначэнні выражаютца прыметнікамі, дзееприметнікамі, займеннікамі-прыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі, а таксама колькаснымі лічэбнікамі ва ўскосных склонах. «Азначэннем нельга лічыць прыметнікі, якія ўваходзяць у састаў устойлівых іменных сполучэнняў: *Новы год, Чорнае мора, белы грыб і пад.*» (Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч.2. Сінтаксіс, 1986, с.132).

Азначэнні дапасоўваюцца да азначаемага слова ў ліку і склоне, а ў адзіночным ліку – і ў родзе: *Кожная праца, кожная справа мае свой пачатак і свой канец* (В.В.); *Камісія не абмінула Васілёўскіх хаты, перамерала і яго поле* (І.М.); *Бярозка ў люстры возера любуецца сваёй зялёнай кроной, распушчанай касой* (Ал.); *Першыя замарозкі ўбрали інеем астуджаную зямлю* (Лынськ.); *Увага трох прыяцеляў спынілася на незнаёмых падарожных* (К-с).

Недапасаваныя азначэнні звязваюцца з азначаемым словам па спосабу кіравання (*дом рыбака, галінка верасу*) ці прымыкання (загад *адстураць*, *гаворка па-беларуску*). Яны выражаюцца:

назоўнікамі без прынасці да і з прынасцікамі (ва ўскосных склонах): *У зімовы заснежсаны дзень кветку шчасця дахаты я нёс...* (У.Д.); *На галаве ў яе з кураслену і пралесак вянок* (Куп.);

асабовым займеннікам у родным склоне (у прыналежным азначэнні): *З вачэй яе струменіліся хвалі глыбокай і празрыстай сінявы* (Панч.); *У яго вачах свяцілася радасць*;

прыслоўем: Чулася гаворка *па-польску*. Сустрэча знянацку ўсіхвалаўала яе. Прайшоў год работы *па-новаму* (З газет); Нарэшце Гаравы перайшоў да задач **на сёння** (Асіп.);

інфінітывам: Паступова начала вяртацца да мяне здольнасць *бачыць, адчуваць, думати* (Шам.); Даўно ўжо бацька жыў думою *разжыцца* ўласна зямлёю (К-с);

сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі і сказамі: У садзе пабудаваны вось гэты ўрачэбны ўчастак на *шэсць пакояў...* (Шам.); Доўгая хата *на дзве палавіны* цягнулася з узгорка ў лагчыну (Грах.); Яе асабліва ўразлі слова «*Шкадую, што прыехала*» (Ракіт.); Усвайм артыкуле «*Аб тым, як я вучыўся пісаць*» ён адзначыў, што... (Мяц.).

Ролю азначэння могуць выконваць і **службовыя слова, выклічнікі, слова – назвы гукаў і літар**: Часціца -то з займеннікамі і дзеясловамі пішацца праз злучок: *яны-то паехалі, сказаць-то сказаў* (Правіла); Зычныя *ж, з, дз, л, н, с, и, ч, ш*, стаўшы перад галоснымі, вымаўляюцца падоўжана (Правіла).

Прыдатак

§ 24. Прыдатак у школьнай практыцы трактуецца як разнавіднасць **дапасаванага** ў склоне **азначэння**, якое дае прадмету іншую **назву**. Прыдаткам называюць член сказа, што абазначае **прадмет** і выконвае дадатковую ўдакладняльную функцыю пры прадмеце, названым іншым словам ў сказе: *Я чую заўжды свою Бесядзь-раку і шчырыя, родныя матчыны песні* (Пр.) Прыдаткам уласціва азначэнне прыметы і прадметнае азначэнне. Але придатак як залежнае слова выконвае нятоесную азначаемому слову сінтаксічную функцыю, хоць гэтыя формы ў сказе могуць быць узаемазамяняльнымі. Гэта абумоўлена стылістыкай, таму придатак трэба разглядаць і як **стылістычны** сродак.

Прыдатак называюць азначэннем не ў граматычным сэнсе, а ў лагічным разуменні. З пункту погляду логікі сутнасць азначэння заключаецца ў суаднясенні паняццяў прадмета – віду і роду, а не прадмета і яго якасных прымет.

Лепш за ўсё, як лічыць Г.Н.Клюсаў, прыдатак называюць проста прыдаткам і лічыць яго асобным членам сказа. Сінтаксічнай сувязь прыдатка з азначаемым назоўнікам не ўкладваеца ў рамкі дапасавання. Такая сувязь у спецыяльнай літаратуры называеца тэрмінам **«апазітывая сувязь»**.

Паміж членамі такой пары назоўнікаў існуюць два віды адносін:

1. Прыдатак харектарызуе прадмет праз уключэнне яго ў пэўны клас прадметаў і валодае тымі предыкатыўнымі прыметамі, якія рэалізуюцца ў іменным выказніку: *сосны-мачты* (прыдатак) і *сосны – мачты* (іменны выказнік); *народ-герой* і *народ – герой*; *город Мінск, возера Нарач, рака Нёман, дуб-цар* і інш. Таму адасобленыя прыдаткі такога тыпу (клас-прыдаткі) заўсёды выступаюць у сказе ў ролі другараднага выказніка.

2. Прыдатак называе ту ю прадметную дэталь, якая выдзяляе дадзены прадмет ці асобу з ліку іншых прадметаў ці асоб. Паміж такім прыдаткам і азначаемым назоўнікам няма адносін прадмета з класам (відам, родам), а ёсць адносіны **прадмета і яго меткі**, асаблівай, індывідуальнай: *алень – залатыя рогі, мароз – чырвоны нос, каток – залаты лабок*. Яны маюць падабенства з метанімічнымі назвамі: *дзядзька з барадой – барада; хлопец у шляпе – шляпа, дзядзька ў кепцы – кепка*. Прамежкавым звязном паміж словазлучэннем і метанімічнай назвай з'яўляюцца **меткі-прыдаткі: дзядзька-барада, хлопец-шляпа, дзядзька-кепка**.

Трэцяя разнавіднасць прыдатка выходзіць за межы апозітывай сувязі. Такія прыдаткі даюць вобразную, трапную і часцей за ўсё з'едлівую харектарыстыку прадмета: *хатка – пусci павалюся, слых – мядзведзь на вуха наступіў, чаравікі – бывай маладосць, прычоска – пудзіла*. Ужываюцца цэлья фразы, якія ператвараюць у назову сказ ці слова. Даюцца жартотыўная імёны, прозвішчы, дражнілкі: *Нібыта-Ігнат; дзядзька Акудышы і дзядзька Дайманата* (дайма на то).

Сувязь фразава-намінатыўных прыдаткаў з азначаемымі назоўнікамі можна называць **аплікатывая сувяззю** (накладанне іншародных частак на асноўны матэрыял – аплікацыя), а самі прыдаткі – аплікат-прыдаткамі.

Раскрываючы сэнсавую ролю прыдаткаў у мове, неабходна паказаць, што яны ў сказе могуць указваць:

а) на сацыяльнае паходжанне людзей, узрост, род заняткаў, нацыянальнасць, ступень сваяцтва і інш.: У *хаце старышыні калгаса* Кастуся Вераб'я гаварылі дойга (Пестр.); *Цётка* Таццяня развіталася з Андрэем і накіравалася да сваёй хаты (Пестр.); Добра было з чытачамі-студэнтамі ў адной з гарадскіх бібліятэк (Б.);

б) на якасці і ўласцівасці прадметаў, іх характарыстыку: Выдатна родзяць у нас бульба і лён-даўгунец (В.В.); Падаюць сняжынкі – **дыяменты-росы**, падаюць бялюткі за маім акном (Тр.); З кожнай лісцевай галоўкі глядзіць твар восені-**свякроўкі** (К-с);

в) могуць даваць іншую назуву прадмету і служыць для яго дакладнага апісання: дзядзька Кастусь, **мамін старэйши брат**, прыйшоў да іх сёня з Мікуліч (Б.); Спадарожны Пятра быў Захар Палянскі, **чалавек сярэдніх гадоў** (К-с); **Маці і брат**, дзве найбліжэйшыя ў яго жыцці істоты, дзве прычыны яго пякучай тугі і няўчеснага болю няведання, стаялі перад вачыма такімі, якімі Алесь іх бачыў апошні раз... (Б.); На лузе «вухаюць» жарлянкі – невялікія цёмныя жабкі з аранжавым брушкам (В.В.);

г) прыдаткі могуць быць геаграфічнай назвой, абазначаць назывы твораў мастацтва, газет, часопісаў, устаноў, машын, прадпрыемстваў і г.д.: *На катэры «Страла» мы выходзім з Пхойўской затокі* ў Прывяць (В.В.); У творчасці П. Труса паэма «Дзесяты падмурак» з'яўляецца вянком з чудоўных руж (Хвед.).

У пэўных выпадках узнікае цяжкасць у размежаванні прыдатка і паясняемага слова. Для адрознення іх прымаецца пад увагу наступнае.

1. Прыйдаткі не проста называюць прыметы, а служаць характарыстыкамі, даюць эмацыянальную ацэнку прадметам, часам выступаюць эпітэтамі: **ноч-цыганка**, **цэгла-сырэц**, **груши-гнілушкі**, **красуня-вясна**, **Нёман-чараць**.

2. Прыйдаткі можна замяніць азначэннямі-прыметнікамі: **цэгла-сырэц** – сырая цэгла; **груши-гнілушкі** – гнілія груши; **хлапчук-гарэза** – гарэзлівы хлапчук; **чырвань-кветкі** – чырвоныя кветкі; калі замена немагчыма, прыйдатак вызначаецца канцэктам.

3. Выказнікі і азначэнні **датасуюцца** не да прыйдатка, а да паясняемага слова: *Старая* дарога-балышак **выходзіла** ад ветракоў (Саб.); *А* ў даліне ў цішы **чырвань-кветкі** **цвілі** (Тр.); Нарэшце пад абед Зіна знайшла нейкую гарадскую **аўтабазаўскую** машыну-**лесавоз** (Саб.).

4. Пры спалучэнні родавай і відавай назывы асобы прыйдаткам з'яўляецца відавая назва: дзяўчына-**далярка** прынесла два кубкі сырдою (Саб.); За яго і пра яго мне пісала лісты мая сястра-**настаўніца** (Е.Л.).

5. Пры спалучэнні агульнага назоўніка з назоўнікам, які з'яўляецца географічнай назвай або ўмоўнай назвай літаратурнага твора, прадпрыемства і інш., ролю прыдаткаў выконваюць уласныя назвы: *Паміж лясоў сасновых Капыльшчыны маёй квітнёе вёска Лавы над рэчкаю Тур’ёй* (Р.); Такі твор, як паэма *«Новая зямля»*, з'яўляецца сапраўднай жамчужынай у беларускай літаратуры (К-с); У *Белавежы-пушчы са шляху не збіцца ...* (Я.П.).

6. Пры спалучэнні *ўласнага імя* і агульнага назоўніка прыдаткам з'яўляецца *агульны* назоўнік: *Настаўніца і маці, Галіна Пятроўна добра ведала сваіх выхаванцаў* (ЛіМ); *дзед Ахрэм спаў на печы* (Бяд.); У *князя Радзівіла быў слуга Кірыла* (К-с).

7. Калі неабходна канкрэтызаваць асобу, у якасці прыдатка можа выступаць і *ўласны* назоўнік; такі прыдатак стаіць заўсёды за азначаемым словам: *Ужо тады мой бацька, Пятрусь Сумрак, вымушаны быў лічыць мяне памочнікам у гаспадарцы* (Б.); *Вясковы каваль, Даніла, з самага ранку стукае ў кузні* (Бяд.).

8. Прыйдатак можа далучацца да азначаемага слова пры дапамозе **паясняльных злучнікаў ці, як і інш.:** *Панаса забралі як заложніка* (К-с); слоў **напрыклад, па прозвішчу** і пад.: *У невялікай вёсцы з прыгожаю назваю Лучайка жыў хлопчык па імені Гошка* (Е.Л.); *Пажылы мужчына, па прозвішчу Хмель, ехаў у млын* (К-с).

9. Не з'яўляюцца прыдаткамі спалучэнні, кампаненты якіх не звязаны атрыбутыўнымі адносінамі: **каліна-маліна, экспарт-імпарт, шляхі-дарогі, хлеб-соль, сцежкі-дарожкі, трава-мурава, прыход-расход** (сінанімічнага, антанімічнага і асацыятыўнага характеру).

Нельга адносіць да прыдаткаў кампаненты некаторых тыпаў складаных слоў: **хата-чытальня, раман-газета, генерал-маёр, жар-птушка, гром-баба, гора-кіраунік.**

Не з'яўляюцца прыдаткамі імя і імя па бацьку ў поўных формулах іменавання асобы: **Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч, Іван Дамінікавіч Луцэвіч.**

Прыйдатак неабходна адрозніваць ад **удакладняльнага дзеяніка** ці **дапаўнення**, хоць гэтае пытанне складанае і спрэчнае, ды і **нераспрацаванае.**

У кнізе мовазнаўцы Г.Н.Клюсава «Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі» (1993) адзначана, што адасоблены прыйдатак ад **удакладняльных членаў** можна адрозніць пры дапамозе трансфармацыі: адасоблены прыйдатак пераўтвараецца ў предыкатыўную канструкцыю са звязкамі **быць, з'яўляцца**, а **удакладняльныя** члены спалучаюцца з адпаведнымі назоўнікамі ці займенні-

камі з дапамогай «прызвязачных слоў» гэта, гэта значыць, а іменна. Асобая канструкцыя прыдатка ўжываецца са звязкай будучы.

Параўнаем прыклады:

1. *Як франтавік*, ён дайшоў да Эльбы (П.К.). – (Будучы франтавіком – прыдатак).

2. *Сын батрака*, Кузьма Чорны з малых год наглядаў гаротнае жыццё вясковай беднаты (Кр.). – (Кузьма Чорны быў сынам батрака – адасабляеца прыдатак).

3. *Колік, гэта Мікалай*, разабраў усю машыну па вінціку (Б.) – (Нельга сказаць: ён быў Мікалаем; выдзяляеца ўдакладняльны дзейнік).

4. *I села яна побач з ім, Пяцтром*, за парту, заплямленую чарнілам (Шам.). – (З ім, а іменна з Пяцтром; выдзяляеца ўдакладняльнае дапаўненне).

5. *Малы хлапчук, унучак дзедаў*, сядзеў на возе (Тр.). – (Малы хлапчук быў унучак дзедаў – адасоблены прыдатак).

6. *Не верыць, што ён, Пяцро, усё-такі дабудуе свой мост?* (Шам.) – (Ён – гэта значыць Пяцро; выдзяляеца ўдакладняльны дзейнік).

7. *Назаўтра ўсе трыв пераговоры, гэта значыць члены забастовачнага камітэта, былі арыштаваны* (Пестр.)

Акалічнасці

§ 25. Акалічнасці выражают агульнае граматычнае значэнне прыметы дзеяння, стану ці іншай прыметы. Яны часцей за ўсё звязаны з дзеясловам, радзей – з прыметнікам, прыслоўем, назоўнікам і безасабова-предыкатыўнымі словамі: У песні чалавек **найбольши поўна і глыбока** выяўляе сваю душу (Кр.); Жыццё **яяпер** – бурлівы вір (К.Ч.) Клімат і расліннасць, якія ўласцівы Беларусі ў сучасныя дні, устанавіліся **тут каля дваццаці тысяч год назад** (В.В.).

Акалічнасці могуць быць выражаны прыслоўямі, дзеепрыслоўямі, назоўнікамі ва ўскосных склонах, інфінітывам: *Можса, Iра нешта сказала б, але маці глянула на яе строга, папярэджваючы* (Шам.); *Прыходзіў дзядзька пагаманіць з гадзінай перад сном* (Каратк.); *Сонца стаяла ўжо даволі нізка* (К.Ч.); *Лабановіч з цікаласцю разглядаў хату* (К-с); *Башлыкоў зарок гаварыў стрымана* (І.М.).

У ролі акалічнасці могуць ужывацца ўстойлівые фразеалагічныя спалучэнні прыслоўнага тыпу: *I рэчка над бокам, і процьма ў*

ёй рыбы (К-с); *Працавалі ж ўсё лета душа ў душу* (Шам.); *На скорую руку з галінак пастаўлен у лесе будан* (К-с).

Для выражэння акалічнасці выкарыстоўваюцца сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні: *Шалашык быў малы, і ў ім нават стаць нельга было на ўвесі рост* (К.Ч.); *У кожнага чалавека ёсць патрэба час ад часу ўспамінаць сваё жыццё з маленства і да сённяшняга дня* (Грах.).

Паводле значэння акалічнасці дзеляцца на наступныя разрады: месца, часу, спосабу дзеяння, меры, прычыны, мэты, умовы, уступкі: ...*Еду я дадому пераведаць родных, блізкіх, дарагіх* (Тр.); *Разведчыкі вярнуліся ў пушчу далёка за поўнач* (Кр.); *Лена бегла не азіраючыся* (Лынък.); *Тройчи ў дзень прыходзіць сюды з райцэнтра невялікі рэйсавы аўтобус* (Б.); *Дзесьці ў гуашары спрасонку пракрычала нейкай птушкі* (Лынък.); *Няхай жа на ічасце цвіце наша доля* (Р.); *Шчасце ў працы знайшоўши, добра поле араць* (Бр.); *Нягледзячы на добры настрой, Лемяшэвіча апанаваў неасэнсаваны смутак* (Шам.).

Акалічнасці, як правіла, лёгка **вызначаюцца** ў сказе пры дапамозе **сэнсавых** пытанняў. Аднак такім пытаннямі нельга абмяжоўвацца, таму што да некаторых слоў можна паставіць пытанне акалічнасці і дапаўнення: *Над Нёманам* (дзе? над чым?) *бераг зялёны шуміць ад вясны да вясны* (Пр.); *У рэдкім лесе* (у чым? дзе?) *сосны разрастоюцца букетамі* (Б.).

Часам да некаторых слоў можна паставіць пытанні розных акалічнасцей або зусім немагчыма паставіць пытанне: *Кастусь дома не ўтрывае, паслухаць шум той выбягае* (К-с) – (з якой мэтай? чаго? куды?); *Люблю ў лес пайсці адна* (К.Б.) – (нельга паставіць пытанне).

Да такіх спалучэнняў, як **у захапленні, у задумленні, у раздуме, у здзіўленні і інш.**, ставіцца пытанне **як?**

Да спалучэнняў **на рэдкасць, на здзіўленне** нельга паставіць пытанняў. Іх можна замяніць прыслоўямі **вельмі, надта, дужа** (акалічнасці меры).

Для вызначэння сінтаксічнай функцыі такіх спалучэнняў, як **перш за ўсё, у першую чаргу, на першы погляд, перш-наперш**, якія выступаюць у сказе акалічнасцю часу, можна замяніць іх прыслоўем з часавым значэннем – **спачатку**: *На першы погляд нецікава Парэчча тое выглядала* (К-с); *У першую чаргу трэба падрыхтавацца да заняткаў*.

Вельмі цяжка вызначыць сінтаксічную функцыю слоў **увесь, яшчэ, ужо**.

Калі займеннік **увесь** стаіць пры назоўніку, то ён з'яўляецца **азначэннем**: У нас усе бары і ельнікі – музей славы несмартнай (Гіл.). Калі слова **увесь** адтарвана ад назоўніка і часткова паясняе дзеяслоў, то яно сумяшчае ў сабе два значэнні – азначальнае і меры і ступені: У парыве пяшчоты, спачування, што ў момант залі і яе ўсю, ...кінулася Ганна да Васіля (І.М.).

Займеннікі **увесь**, **усё**, **усе** могуць субстантавацца і выконваць ролю дзеяніка ці дапаўнення: **Усё прайшло.** Вялікае нараджэнне вялікіх падзеяў **увесь і ўсё** (Ц.Г.).

Форма ніякага роду займенніка **усё** можа ўжывацца ў значэнні ўзмацняльнай часціцы: **Прайшоў некаторы час, звер усё яшчэ быў жывы** (Я.М.).

Пры дзеяслове-выказніку слова **усё** мае значэнне **увесь час** і выконвае функцыю акалічнасці **часу** (так мяркуюць некаторыя вучоныя): **А я ўсё чую шум лясоў** (Вял.) **Вечер усё сыпаў снегам** (В.Б). Можна аднесці і да акалічнасці **меры** (заўвага аўтара).

Словы **яшчэ** і **ужо** могуць мець значэнне **прыслоўя** і значэнне **часціцы**. Прыслоўі **яшчэ** і **ужо** выконваюць функцыю акалічнасці спосабу дзеяння з адценнем меры. На іх звычайна падае лагічны націск: *На stale ляжала яшчэ не дапісаное пісьмо. Ужо зайнічыла сонейка* (яшчэ і **ужо** – акалічнасці). **Ужо** з раніцы пачаў ісці даждж. **Яшчэ** зранку, на досвітку, пайшоў наш дзядзька на рум біць калоды (К-с) Такім чынам, калі тое ці іншае слова адносіцца да выказніка, то яно выконвае ў большасці выпадкаў ролю акалічнасці; пры аслабленні сувязі з дзеясловам гэтае слова набывае значэнне **часціцы** (*разумны, яшчэ і прыгожы; ужо і пагутарыць нельга з табой*).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. На якія групы падзяляюцца даданыя члены сказа? Чым выражаютца кожны даданы член?
2. Што называецца прыдаткам? Чым адрозніваецца прыдатак ад азначэння? Якая думка вучоных наконт гэтага?
3. Назавіце разнавіднасці прыдаткаў. Прывядзіце прыклады.
4. Як размежаваць прыдаткі і паясняемыя слова?
5. Якім спосабам можна адрозніць прыдатак ад удакладняльнага дзеяніка ці дапаўнення?
6. Прывядзіце прыклады, калі слова **яшчэ**, **ужо**, **увесь**, **усё** выконваюць розныя сінтаксічныя функцыі.
7. Якую стылістычную функцыю выконваюць азначэнні і прыдаткі.

Паняцце дэтэрмінуючага члена

§ 26. Дэтэрмінантамі называюцца даданыя члены сказа (акалічнасці і дапаўненні), якія адносяцца да **ўсяго** сказа, азначаюць яго ў цэлым, а не толькі галоўны член аднасастаўнага ці адзін з галоўных членаў двухсастаўнага сказа: *За гарамі, за даламі, у балотах пустынных паўставала, вырастала новая краіна* (Куп.); *Аслу раз выдалі мандат – няйначай, памылкова* (Кр.) (Бел. граматыка: У 2-х ч. Ч.2. Сінтаксіс, 1986, с.149.)

Дэтэрмінуючы член сказа размяшчаецца ў пачатку сказа, азначае ўвесь сказ у цэлым.

Па граматычнай форме дэтэрмінанты супадаюць з адпаведнымі даданымі членамі сказа і ўступаюць з імі ў аманімічныя адносіны: *На другі бок дарогі цягнуліся пясчаныя груды* (К-с) – дэтэрмінант; *Пясчаныя груды цягнуліся на другі бок дарогі* – акалічнасць, якая азначае дзеяслоў-выказнік; *Даліну вечар ахінуў, зачараваны яе цішинёй* (К-с) – дэтэрмінант; *Вечар ахінуў даліну* – дапаўненне, якое адносіцца да выказніка **ахінуў**.

Мне б сягоння на красёнцах сонейка снаваць (Ген.); *А знізу гэты лес кашлаты меў зелянусенськія шаты лазы, чаромхі ці крушыны, але шын ліпкіх, верабіны* (К-с).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Якія члены сказа называюцца дэтэрмінуючымі?
2. Чым адрозніваюцца дэтэрмінуючыя члены ад іншых членаў сказа?

Аднасастаўныя сказы

§ 27. Часам вельмі цяжка размежаваць аднасастаўныя сказы паміж сабой, а таксама аднасастаўныя і двухсастаўныя сказы. Пры аналізе трэба памятаць, што не заўсёды ёсць неабходнасць мець у граматычнай аснове два галоўныя члены.

Аднасастаўнымі называюцца сказы з адным галоўным членам, які суадносіцца ці з дзеянікам, ці з выказнікам двухсастаўнага сказа і сумяшчае ў сабе значэнне лагічнага суб'екта і прэдыката: *Ноч. Халодная зямлянка. Перастрэлка. Цішыня...* (Гл.); *У лесе было ціха і спакойна* (К-с). Адсутнасць другога галоўнага члена нельга лічыць паказчыкам непаўнаты сказа.

Галоўны член аднасастаўных сказаў з'яўляецца незалежным, тamu называецца такі член дзейнікам ці выказнікам няправільна; пры аналізе сказаў трэба карыстацца тэрмінам «галоўны член» (так лічаць аўтары «Беларускай граматыкі» і іншыя лінгвісты).

Другі галоўны член не ўзнаўляецца і не падразуміваецца. Гэтым аднасастаўнымі сказамі адносяцца ад няпоўных.

У залежнасці ад таго, састаў якога члена прысутнічае ў аднасастаўным сказе, аднасастаўныя сказы дзеляцца на **дзеяслоўныя і іменныя**: *Нікуды не хацелася спяшацца. Так бы сядзець, маўчаць і глядзець на зачараўаны азёрны простор* (Грах.); *Духата. Ціша* (Я.М.). У некаторых вучэбных дапаможніках такія сказы абазначаюцца тэрмінамі **бяздзейнікавыя** (інакш – з галоўным членам выказнікам) і **безвыказнікавыя** (інакш – з галоўным членам дзейнікам).

Аднасастаўнымі сказамі з адным галоўным членам у форме выказніка карыстаюцца тады, калі ў час паведамлення трэба засяродзіць увагу на дзеянні безадносна, хто яго выконвае. Присутнасць дзейніка запавольвае паведамленне: *Люблю жыццё* (Гр.); *Ой, гуляй эса, Бандароўна, з вечара да ранку!* (Куп.).

Паводле таго, суадносіцца дзеянне (стан) з асобай, утваральнікам ці не, **дзеяслоўныя** аднасастаўныя сказы падзяляюцца на дзве разнавіднасці: 1) **асабовыя** аднасастаўныя сказы, 2) неасабовыя аднасастаўныя сказы. Пры такім падзеле ўлічваецца як значэнне сказа, так і форма галоўнага члена.

Да **асабовых** адносяцца аднасастаўныя сказы, у якіх галоўны член выражает дзеянне ці стан якой-небудзь асобы (суб'екта), аднак сама асoba словам не названа, хоць і падказваецца формай галоўнага члена. Асабовыя аднасастаўныя сказы падзяляюцца на **пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, алагульнена-асабовыя**.

Неасабовыя аднасастаўныя сказы – гэта такія сказы, у якіх галоўны член абазначае дзеянне ці стан, што ўзнікаюць як бы самі па сабе, безадносна да асобы. Асoba не названа і не падразуміваецца. Яны падзяляюцца на **безасабовыя і інфінітывныя**.

Сярод **іменных** аднасастаўных сказаў адносяцца **намінатыўныя і генітывныя** сказы. Спецыфічная рыса іменных сказаў – быццінасць, сродкам выражэння якой з'яўляецца назоўнік назоўнага склону (у намінатыўных сказах), назоўнік роднага склону ў незалежнай пазіцыі (у генітывных сказах) і прэдыкатыўная інтанцыя.

§ 28. Пэўна-асабовыя сказы – гэта такія сказы, у якіх утваральнікам дзеяння з'яўляецца пэўная асoba. Значэнне асобы выражается асабовым падзелом сказа.

жаеща формай дзеяслова. Абодва кампаненты прэдыкатыўнай асновы сказа сумяшчаюцца ў адной лексічнай адзінцы: *За свабоду сваю ўсёй душой пастаю* (Куп.); *Пішу, хвалюся і рады, як дзіця, удалай рыфме* (Грах.); *Запяеш па душы, дасі ўчехі гасцям – поўны гуслі насыплю дукатаў* (Куп.).

Пэўна-асабовыя сказы семантычна збліжаюцца з двухсастаўнымі, дзейнік у якіх выражаны займеннікамі **я, мы, ты, вы**, але адрозніваюцца будовай.

Выказнік двухсастаўнага сказа граматычна падпарадкованы дзейніку і выражает прымету, якая адносіцца да пэўнага суб'екта. У пэўна-асабовых сказах выражаная галоўным членам прымета не адносіцца да суб'екта: *Лес шуміць; Дождэж ідзе; Сустракайце вясну; Іду дарогаю лясною* (Бр.).

У пэўна-асабовых сказах можа ўжывацца зваротак, які часта прымаюць за дзейнік: *Цябе, зямля ў адзені новым, хацеў бы к сэрцу прыгарнуць* (К-с); *Квітней, жыццё, на ўсёй зямлі, як першы летні дзень* (Агн.).

Галоўны член пэўна-асабовых сказаў выражаетца наступнымі дзеяслоўнымі формамі:

1) 1-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу: *Ляцім доўга* (Грах.); *Шлю падзяку вёскам і сябрам, жытнім копам на шырокім полі* (А.К.);

з формай 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу супадае форма загаднага ладу: *Станьма шчыльней, маладыя, долі сваёй кавалі* (Ал.); *Давай з табой паслухаем, як гай спявае песню нам на мове звыклай* (Панч.);

2) 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага ладу: *Як хочаце, так і рабіце* (Скр.); *Набудзеш вонят, потым на вучобу пашлём. Падвучышся* (Шам.).

3) 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу: *Зірні на луг перад навальніцай...* (К-с); *Я вас слухала. Паслухайце мяне...* (Шам.); *Людзьмі жывіце, людзі, – і ўспомніць вас Зямля* (С.З.).

Пэўна-асабовыя сказы даволі шырока ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове, асабліва ў паэзіі і ў дыялагічнай мове. Яны ўласцівы афіцыйна-дзелавому стылю мовы, ужываюцца і ў эпістальярным жанры: *Прашу дазволіць датэрмінова здаць экзамены; Да воджсу да вашага ведама, што план першага квартала выкананы; А цяпер пажадаю вам яичэ раз усяго найлепшага* (К-с); *Прашу пррабачэння.*

У пэўна-асабовых сказах увага засяроджваецца на дзеянні, што дазваляе пазбегнуць паўтарэння асабовых займеннікаў, робіць маўленне дынамічным, уносіць адценне размоўнасці.

§ 29. Няпэўна-асабовыя сказы – гэта такія аднасастаўныя сказы, у якіх галоўны член выражаны дзеясловам 3-й асобы множнага ліку цяперашняга, будучага ці прошлага часу і ўказвае на дзеянне, якое выконваюць няпэўныя асобы. Дзеяч не названы і мысліцца няпэўна (дзеянне ўтварае нехта), галоўная ўвага надаецца дзеянню. Такія аднасастаўныя сказы суадносіцца з двухсастаўнымі, дзейнік якіх выражаны няпэўнымі займеннікамі **хтосьці, нехта:** *Вучняў нехта ўёў у школу; Славу пасадзіл за стол, стаі частаўцаў* (К.Ч.); *Славу нехта (хтосьці) пасадзіў ха стол, стаў частаўцаў.*

Адсутнасць дзейніка ў няпэўна-асабовых сказах можа тлумачыцца тым, што дзейная асoba або невядомая, або вядомая з пэўных абставін і называецца гэтую асобу няма патрэбы: *На дварэ загаварылі* (К.Ч.); *На полі араплі і сеялі* (К.Ч.); *У дзверы пакоя нясмела пастукалі* (Шам.); *Пра іх і цяпер у газетах пішуць і хваляць на ўсю вобласць* (Хадк.).

Няпэўна-асабовыя сказы менш праектыўныя ў параўнанні з пэўна-асабовымі. Яны часцей за ўсё ўжываюцца ў размоўным стылі, у мове мастакай літаратуры. У дзелавым стылі выкарыстанне іх абмежавана: могуць ўжывацца толькі ў афіцыйных аб'явах: *Прояць зачыніць дзвёры; Прымаюць заявы абітурэнтаў.*

Няпэўна-асабовыя сказы нагадваюць сабою абсолютна самастойную структурна-семантычную разнавіднасць сказаў. Аднасастаўнасць ім уласціва арганічна і звязана з асаблівасцю граматычнага значэння: так як дзеянне абазначаецца безадносна да канкрэтнага выкананіцы, то ўся ўвага засяроджваецца на характеристы дзеяння: *З поля прыбралі багаты ўраджай, сеялі жыста* (К.Ч.); *Цяпер тут, хоць і ў лясной старане, будыніны часта муруюць з цэглы* (Саб.).

Ад няпэўна-асабовых сказаў трэба адрозніваць няпоўныя сказы з апушчаным дзейнікам: *Уваходзяць Ліда і Насця. Прынеслі гірлянду, развешиваюць яе на паркане* (Сам.).

§ 30. Абагульнена-асабовымі называюцца аднасастаўныя сказы, у якіх галоўны член выражаны дзеясловамі 2-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга ці будучага часу, а таксама дзеясловамі 2-й асобы загаднага ладу і абазначаюць дзеянне, што ў аднолькавай меры адносіцца да любой асобы, гэта значыць абагульненай: *Век жыві, век вучыся* (Прык.); *З песні слова не выкінеш* (Прык.); *У сяле нічога не схаваеш* (Шам.).

Функцыю галоўнага члена абагульнена-асабовых сказаў (вельмі рэдка) можа выконваць дзеяслово 1-й і 2-й асобы множнага

ліку цяперашняга часу і загаднага ладу: гэта, у асноўным, прыказкі і прымайкі: *Добра працуем – калгас мацуем; Увосень за стол просім* (Прык.); Не за сваю справу не бярыцца (Прык.).

У якасці галоўнага члена могуць ужывацца дзеясловы 3-й асобы множнага ліку: *Недаспейшы колас не жнучь* (Прык.); *Аб чала-веку мяркуюць па яго справах* (Прык.); *дзе дружбай даражсаць, там ворагі дрыжсаць.* (Прык.); *Навуку за плячыма не носяць* (Прык.).

У абагульнена-асабовых сказах выражаюцца мадальныя значэнні магчымасці, немагчымасці, неабходнасці, непазбежнасці, аб'ектыўнай абумоўленасці пэўных назіранняў: *Не злічыш дароў тваіх, верасень, сёлета!* (Вял.); *Як бы тут добра ні было, а на зямлі сябе адчуваеш куды спакайней і лепи!* (Грах.); *Кранеш адно – усплывае другое* (К-с); *Як свінню не кіч, яе заўсёды выдасць лыч* (Кр.).

Абагульнена-асабовыя сказы могуць мець у сваім саставе дзейнік, які выражаетца займеннікам 2-й, а часам і 1-й асобы ў абагульненым значэнні: *Быццам ты ідзеши не лугам, а разлівам радуг росных* (Панч.); *Праедзь альбо прайдзі ад Куікі да Ямала, геаграфічных дзіў убачыш ты нямала* (Панч.). Такія сказы збліжаюцца з асабовымі двухастаўнымі.

Абагульнена-асабовыя сказы падобныя і да няпэўна-асабовых. Аднак у абагульнена-асабовых сказах даецца вывад, агульнае палажэнне, каб ахарактарызаваць ці вызначыць якую-небудзь з'яву. Функцыянальнае прызначэнне няпэўна-асабовых сказаў – паведамленне, канстатация факта, дзеяння. У гэтых іх адрозненне: *У нас сёння капаюць бульбу* (няпэўна-асабовы); *Бульбу капаюць восенню* (абагульнена-асабовы).

Абагульнена-асабовыя сказы вельмі прадуктыўныя. Яны шырока выкарыстоўваюцца не толькі ў размоўным стылі, але і ў мас-тацкай літаратуры, публіцыстыцы: *дзіця не падманеш...* Яно разумее сапраўдную ласку (Шам.); *Лес не сякуць языкамі* (Кр.); *Нідзе не знайдзеши столькі вялікіх, прыгожых, магутных, шматгадовых дубоў, як на Палесці* (В.В.).

§ 31. Безасабовымі называюцца такія аднастатаўныя сказы, у якіх сцвярджжаецца ці адмаўляецца суаднесенае з момантам гутаркі дзеянне (стан, прымета), што існуе назалежна ад дзеяча, само па сабе. Найбольш выражаным паказчыкам граматычнага значэння ў іх з'яўляецца форма **безасабовасці**, якую часцей за ўсё набывае галоўны член (3-я асона адзіночнага ліку прошлага часу ніякага роду): *Ноччу падсыпала сняжску* (Маш.); *На дварэ патроишку цямнела* (Ц.Г.).

У безасабовых сказах не толькі няма дзеяча, абазначанага назоўнікам назоўнага склону, але і немагчыма яго ўстанавіць. Ролю граматычнай асновы выконвае адзін галоўны член у форме выказніка.

Безасабовыя сказы не маюць граматычнага суб'екта (дзеяніка), аднак семантычны суб'ект у такіх сказах можа быць, ён выражаецца дапаўненнем у форме давальнага або творнага склону назоўніка (займенніка): *Чалавеку хацелася пажартаваць* (Шам.); *Мне сорамна; Пахла смалою і травамі* (Бяд.).

У парадынні з іншымі аднасастаўнымі сказамі безасабовыя сказы больш разнастайныя і па граматычнай структуры, і па семантыцы.

Галоўны член безасабовых сказаў можа быць выражаны:

1) безасабовымі дзеясловамі (зваротнымі і незваротнымі): *Ісці нікуды не хацелася* (Ц.Г.); *На дварэ падмарожвала* (К.Ч.);

2) асабовымі дзеясловамі ў безасабовым значэнні: *Тым часам паволі цымнела* (В.Б.); *Вочы засцілае туманам крыўды і нянавісці* (В.Б.);

3) дзеепрыметнікамі залежнага стану. Да дзеепрыметніка можа адносіцца інфінітэў, які харектарызуе дзеянне: *У хаце было добра прыбрана* (А.М.); *Аляксею было даручана таксама вартаваць* (Пестр.);

4) безасабова-предыкатыўнымі словамі: *Яму стала спакойна* (К.Ч.); *З вечара зорна, месячна* (К.Ч.); *За выгляд твой аж сорамна мне, браце* (Панч.);

5) безасабовымі дзеясловамі ў спалучэнні з неазначальнай формай дзеяслова: *Пра радасць хочацца співаць* (Панч.); *Засмужцу не хацелася падымашца з мяккай снегснай пярыны* (І.М.);

6) спалучэннем безасабова-предыкатыўных слоў з неазначальнай формай дзеяслова. Такі галоўны член суадносіцца з шматкам-панентным выказнікам: *Лідзе трэба было ісці, а яна марудзіла* (І.М.); *Яму проста было цікава пацерціся тут, зрабіць пэўныя назіранні, каб мець матэрыял у газету* (К-с.);

7) спалучэннямі займенных прыслоўяў дзе, куды, недзе, не-куды, а таксама адмоўных і некаторых іншых займеннікаў з неазначальнай формай дзеяслова без звязкі або са звязкай: *дзе тут было думачы пра гулянку* (Т.Х.); *Я спачуваю. Але некага паслаць* (І.М.);

8) адмоўным словам **няма**, дзеясловамі **быць, стаць** у безасабовым значэнні з адмоўем **не**: *У пакоі нікога не было* (І.М.); *Вось і няма больш халадоў* (К-с.). Слова **няма** можа апускацца, і тады перад назоўнікам у родным склоне ўжываецца часціца **ні**: *У воках ні агенчыка; На небе ні воблачка;*

9) дзеясловам **быць** у форме прошлага часу ніякага роду ў спалучэнні з родным склонам назоўніка ці займенніка: *I пацехі ж было пасля* (Лынък.); **Было ўсяго** ў сям’і;

10) назоўнікам ці займеннікам у родным склоне з прынасознікам **да** і прэпазіцыйнай часціцай: *Мне не да смеху; Ёй не да нас.* Для выражэння прошлага і будучага часу ўжываюцца адпаведныя формы дзеяслова **быць**: *Яму было не да гасцей; Im будзе не да свята.*

З дапамогай безасабовых сказаў можна перадаць розныя сэнсавыя значэнні.

У **безасабовых сказах** паведамляеца пра з’явы прыроды: *На дварэ даўно сцымнела* (К-с); *Павеяла ѡўптым вециярком* (Шам.);

паказваюцца розныя фізічныя і псіхічныя адчуванні і перажыванні чалавека ці іншых жывых істот: *Ад сэрца крыху адлягло* (Тк.); *Моцна хіліла спаць* (Карп.); *Хіба на вечар той можна забыцца?* (Бр.);

сцвярджаеца наяўнасць ці адсутнасць чаго-небудзь у навакольным асяроддзі: *Народу прыбывала...* (Марц.); *Можса, на дваццаць вёрст паўкруга цяпер не было і жывой душы* (Лынък.);

выражаеца магчымасць або немагчымасць, пажаданасць чаго-небудзь, неабходнасць і інш.: *Пачынаеца ўсё з любові, а інаки і жыць немагчыма* (Янішч.); *Мне трэба напісаць ліст брату; I гэтай песні нельга стрымаць* (Панч.); *I без чаго, як без маці або без радзімы, ні нараджасца, ні жыць немагчыма!* (М.Т.);

паведамляеца пра мэту, дзяякоючы якой выконваеца ці адкладваеца пэўнае дзеянне: *Я кроў да апошняе краплі пралью, каб толькі табе палягчэла* (Панч.);

даеца ацэнка дзеянню, выражанаму інфінітывам: *Горка бацыць было нам руіны* (Панч.); *Цяжка сабе ўявіць настаўніка без бібліятэкі* (Віт.).

Безасабовыя сказы шырока распаўсюджаны ў размоўным стылі і ў мове мастацкай літаратуры. Некаторыя разнавіднасці безасабовых сказаў знаходзяць прымяненне і ў дзелавой мове: *Забараняецца гуляць дзецям позна вечарам; Нельга ўваходзіць у залу ў верхнім адзенні.*

«Цікавай асаблівасцю безасабовых сказаў з’яўляеца тое, што тут, па выразу А.М.Пяшкоўскага, захоўваеца пэўны намёк на асабовае значэнне – усведамленне того, якая асабовая форма выдзелена са сказа, а іменна трэцяя асона «яно». На гэтым грунце слова **«яно»** ў гутарковай мове часта ўводзіцца ў безасабовыя сказы ў якасці квазі-дзейніка, напр.: *Можса, яно і не кепска было б, каб заснуць на нейкі год і не прачынацца* (К-с); *A клуб яно сапраўды не*

шкодзіла б мець (Кр.). Паколькі асабовае значэнне тут фіктыўнае, слова «**яно**» набывае ўласцівасці мадальнаага слова са значэннем «**сапраўды, канешне, разумеецца**», што дае падставы часам выдзяляць яго коскамі: *Яно, калі разабрацца, то чаго я крычаў?* (І.Г.)...» (Г.Н.Клюсаў). Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі. ГрДУ імя Я.Купалы, 1993, с. 69).

§ 32. Інфінітэўныя сказы – гэта аднасастаўныя сказы, у якіх галоўны член выражаны незалежным інфінітывам. Яны ўказваюць на дзеянне, якое адбудзецца ў будучым: *Слаўны горад!* Эх, *павучыца б тут, пажыць бы ў ім!* (К-с); *Атамнымі бомбамі нас не запалохаць, не зламаць* (Панч.). Інфінітэўныя сказы з'яўляюцца безасабовымі, аднак іх нельга аб'ядноўваць.

Ад астатніх безасабовых сказаў інфінітэўныя адрозніваюцца спосабам выражэння галоўнага члена, а таксама агульным сэнсам: галоўны член у іх заўсёды выражаны незалежным інфінітывам і абазначае дзеянне, якое трэба ажыццяўляць пэўнай, няпэўнай ці абагульненай асобе, а ў безасабовых сказах дзеянне абстрагавана ад актыўнага дзеяча. Інфінітэў мае больш блізкія адносіны да вытворцы дзеяння, чым безасабовы дзеяслой.

У безасабовых сказах інфінітэў залежны, ён прымыкае да безасабова-предыкатыўнага слова. У інфінітэўных сказах пры інфінітыве не можа быць ні безасабовага дзеяслова, ні безасабова-предыкатыўнага слова.

Інфінітэўныя сказы адрозніваюцца ад безасабовых мадальнасцю, якая выражаяецца самай формай інфінітыва і інтанцыяй, а ўзмацняецца часціцамі, якія надаюць розныя значэнні; у безасабовых сказах гэтыя значэнні перадаюцца лексічна: *Нам бы згаварыцца, падружыцца* (Панч.); *Нам трэба падружыцца* (безасабовы сказ).

У незалежным інфінітыве спалучаецца значэнне предметнасці са значэннем дзеяння, працэсу.

Гэтым інфінітэўныя сказы адрозніваюцца ад іншых аднасастаўных сказаў і з'яўляюцца пераходнай ступенню ад дзеяслоўных да іменных, у прыватнасці да намінатыўных.

Інфінітэўныя сказы могуць быць развітымі і неразвітымі: *А ў сэрцы песень не стрымаць пра мой любімы край* (Р.); *Сказаць ці не?* (І.М.); *Спаць, бабулька, спаць...* (К-с).

У інфінітэўных сказах выражаяюцца разнастайныя сэнсавыя і эмацыйнальныя ацэнкі:

а) неабходнасць, непазбежнасць ці немагчымасць дзеяння: *Ну, думаю, быць бядзе* (Лынък.); *Кветцы засохшай ізноў не цвісці* (Я.Купала); *Без любай спакойна і дня не пражыць* (Вял.);

б) катэгарычныя загады і заклікі: *Любой цаной пазіцыі трывамаць! Адрэзаць ворагу дарогу* (Бач.); *Не курыць!*; *Адшукаць пераправу!* (Нов.).

Такія сказы сінанімічныя пэўна-асабовым сказам: *Не курыце!* *Адшукайце пераправу!*;

в) пажаданасць ажыццяўлення дзеяння або пабуджэнне да дзеяння: *У лес бы зараз, падыхаць, паслухаць* (У.К.); *Расці і прыгажэць зямлі любімай* (Нях.); *Не быць начы!* (Ген.); *Жыць у дружбе нам век* (Прых.); *Тварыць і жыць пад сонцам прамяністым, быць маладым у працы год да ста!* (Пр.);

г) нерашучасць, роздум, сумненне ў неабходнасці выкананца дзеянне: *Ісці ці не ісці?* (Панч.); *Як яму цяпер глянуць у вочы маці і хлотцам?* (Хадк.);

д) сказы з пытальнымі займеннікамі і прыслоўямі, якія вырашаюць пытанне аб магчымасці ці абавязковасці, дазволе: *Да каго ж мне звярнуцца, як не да вас, таварышы, чырвонае войска?* (К-с); *Як з ім звязацца?* (І.М.); *А чаму нам не арганізаваць сваю самадзейнасць?* (Шам.); *Але на каго крыўдаваць?* (У.К.); *Стаміся ў дарозе, ды дзе спачываць?* (Бр.);

е) у інфінітыўных сказах могуць выражаніца розныя эмацыянальныя адценні (нездавальненне, папрок, станоўчая эмацыянальная ацэнка): *Не сеяць такое зерне, га?* (Т.Х.); *Як такое сцярпець?!*; *Не пазнаць, Беларусь, цябе сёння!* (К-с); *Жыцё даецца, каб жыць, тварыць, не марнаваць, не нішчыць, не бурыць, – тварыць* (Вярц.);

ж) пры звароце да суразмоўніка інфінітыўныя сказы выражаніца параду: *Табе б палячыцца; Вам бы пасядзець і адпачыць.*

Інфінітыўныя сказы, выражаніча разнастайныя мадальныя значэнні, ужываюцца ў размоўным стылі, у мове персанажаў твораў мастацкай літаратуры, у публіцыстычным стылі. Для навуковага і дзелавога стыляў інфінітыўныя сказы не харектэрны.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Якія сказы называюцца аднасастаўнымі?
2. Назавіце групы і падгрупы аднасастаўных сказаў.
3. Чым адрозніваецца галоўны член аднасастаўнага сказа ад галоўных членаў двухсастаўнага сказа?
4. Як выражаніца галоўны член асабовых аднасастаўных сказаў?
5. Што з'яўляецца паказчыкам граматычнага значэння ў безасабовых сказах?

6. Назавіце спосабы выражэння галоўнага члена ў безасабовых сказах.
7. Як адрозніць інфінітыўныя сказы ад безасабовых?
8. У якіх стылях выкарыстоўваюцца безасабовыя і інфінітыўныя сказы?

Намінатыўныя сказы

§ 33. Намінатыўнымі называюцца аднасастаўныя сказы, якія сцвярджаюць наяўнасць, існаванне прадметаў, з'яў, пра якія звычайна нічога не паведамляеца. Галоўны член намінатыўных сказаў выражаецца назоўнікам у назоўным склоне. Назва такіх сказаў паходзіць ад лацінскага слова ***nominativus***, што значыць – назоўны склон: ***Сонца. Мароз і веџер.*** Эх, завірыў, разгуляўся! (Б.); ***Ноч. Зіма.*** У хадзе ўсе спяць (І.Н.).

Намінатыўныя сказы суадносяць маўленне з цяперашнім часам; іншых значэнняў абвеснага ладу, а таксама значэнняў умоўнага і загаднага ладу гэтыя сказы выражаць не могуць: ***Была зіма*** (двуҳастаўны сказ); ***Зіма*** (намінатыўны).

Па структуры намінатыўныя сказы бываюць неразвітымі і развітымі: ***Гарачы летні поўдзень. Жніво*** (Бяд.); ***Восень. Цемрадзь. Ноч сляпая*** (Бяд.); ***Цішыня. Мёртвы попел. Ні стуку, ні груку*** (Панч.).

Пры аналізе намінатыўных сказаў нельга забывацца выяўленнем іх функцыі. Трэба мець на ўвазе, што надзвычай вялікае значэнне ў афармленні такіх сказаў належыць **інтанацыі**, якая дапамагае адrozніць намінатыўныя сказы ад няпоўных: пры вымаўленні няпоўных сказаў інтанацыя паступова паніжаецца, а пры вымаўленні намінатыўных – павышаецца к канцу сказа: ***Навокал дрэвы, трава, мох*** (К.Ч.) – двухастаўны няпоўны сказ; ***Позняя нач. Цішыня. Старонкі добрай кнігі*** (Б.) – намінатыўныя сказы.

У склад двухастаўных няпоўных сказаў ўваходзіць акалічнасць, якая стаіць звычайна перад назоўнікам: ***Абапал гарады і сёлы, у кветках нівы, горы, долы...*** (Куп.). ***Навокал толькі цішыня*** (Астр.).

Намінатыўныя сказы з прыметнікам у функцыі азначэння трэба адrozніваць ад двухастаўных сказаў з іменным выказнікам, выражаным прыметнікам. У гэтым выпадку важная роля належыць парадку слоў і інтанацыі. У намінатыўных сказах азначэнне-прыметнік стаіць у прэпазіцыі адносна галоўнага члена, у двухастаў-

ных – у постпазіцыі знаходзіцца прыметнік, які выконвае ролю састаўнога іменнага выказніка.

У намінатыўных сказах лагічным націкам выдзяляецца назоўнік (галоўны член), у двухсастаўных – прыметнік (выказнік): *Ціхі марозны дзень. Снегу выпала амаль па калена.* (Пест.); *Ноч ціхая, бязросная і духмяная* (І.М.). Калі ж прыметнік не выдзяляецца лагічным націкам, то ён выконвае ролю азначэння незалежна ад яго месца адносна назоўніка: *Раніца. Свіст салаўіны.*

Паводле семантычна-функцыянальных прымет намінатыўныя сказы падзяляюцца на **быцційныя і ўказальныя**.

Быцційныя, ці **экзістэнцыяльныя**, сказы сцвярджаюць наявнасць прадмета, з'явы, стану. Выкарыстоўваюцца яны звычайна як экспрэсіўна-эмацыйнальны сродак у мастацкай літаратуры або публіцыстыцы і перадаюць апісанне прыроды, харкторызујуцца месца, дзе адбываюцца падзеі, або ўмовы, у якіх сустракаюцца героі, ствараюць вобразна-мастацкае апісанне мясцовасці, паведамляюць пра факты і падзеі і інш.: *Лясы, рэкі, азёры, балоты... Хлеб, нафта, соль.* Усё гэта цяпер мае Палессе (М.Ш.); *Лясная дорога. Яркі летні дзень. Кукуе зязюля* (Бяд.); *Канец 1916 года* (Бяд.); *Куст чаромхі, які ён толькі пасадзіў* (Лыньк.); *Пачатак палескага лета...* У бела-ружовай пene плыве над сялом гарачае сонца (П.К.).

У ролі галоўнага члена быцційных сказаў не ўжываюцца адушаўлённыя назоўнікі і зборныя.

Указальныя сказы не толькі сцвярджаюць існаванне прадметаў ці з'яў, але і ўказваюць на іх пры іх наявнасці ці з'яўленні. Намінатыўныя ўказальныя сказы ў сваім складзе маюць указальныя часціцы **вось, вунь, вот, во, унь:** *Вот і невялічкі дворык* (Лыньк.); *Вось і бераг, ускраіна вёскі, у якой не відаць ні души* (Нях.); *Вось старая хатка, садзік невялічкі. Малады алецінік па краях крынічкі* (К-с).

Фарміруюцца ўказальныя намінатыўныя сказы на базе канкрэтна-прадметных назоўнікаў (у tym ліку і адушаўлённых). Такія сказы шырока распаўсюджаны ў вусным стылі мовы: *Вунь дзядзьзька Алесь. Вось і Мікола.*

Асноўным значэннем намінатыўных сказаў з'яўляецца сцвярдженне наявнасці прадметаў ці з'яў. Гэтае значэнне часам ускладняеца іншымі значэннямі (значэнне указання, волевыяўлення, эмацыйнальна-якаснай ацэнкі і інш.).

Адметнай асаблівасцю семантыкі намінатыўных сказаў з'яўляецца тое, што яны называюць толькі асобныя дэталі пэўнай сітуацыі, але гэтыя дэталі настолькі выразныя, што чытач уяўляе агульныя малюнак.

Лаканізм і ў той жа час устаноўка на перадачу шырокага агульнага зместу абумоўліваюць экспрэсіўнасць намінатыўных сказаў.

Намінатыўныя сказы могуць быць **апавядальныя і клічныя**. У клічных сказах выражаеца эмацыянальная ацэнка той ці іншай з'явы рэчаіснасці, у іх могуць ужывацца ўзмацняльныя часціцы. Часам клічныя сказы называюць **эмацыянальна-ацэнчымі**: *Якое хараство! Якая шпаркасць! Сіла!* (Кр.); *Якія вежсы і касцёлы!* *Як толькі іх трывмаюць долы!* (К-с); *Што за кветкі!*; *Агонь!*; *«Леіч!»* – у адзін голас ускрыкнулі *настаўнік і тэхнік...* (Лупс.).

Акрамя назоўніка, у ролі галоўнага члена можа выступаць іменна-колькаснае спалучэнне: *Трыццаты год. Гудзе-гамоніць вёска* (Панч.); *Памор'е. Год трывцаць дзевяты. Я пехаціцам радавым служу* (А.З.).

Намінатыўныя сказы найчасцей ужываюцца як простиya сінтаксічныя адзінкі, але могуць утвараць і складаны сказ ці ўваходзіць у яго як састаўная частка: *Зіма. Снягі. Мароз. Завеі. Дарога звонкая, як сталь* (Гл.); *Сіняе неба і яснае сонца. Сіняя Прыйць* і белы пясок ніzkага левага берага (В.В); *Багатае жыта, у якім заўсёды хочацца паляжаць* (Б.).

Намінатыўныя сказы – самастойныя адзінкі, але значэнне іх рэалізуецца ў кантэксце.

Галоўны член намінатыўных сказаў супадае па форме з дзеянікам, але абазначае не носьбіта прыметы (як у двухсастаўных сказах), а асобага роду прымету. Ён не ўжываецца са звязкай і не можа выражаць мадальна-часавыя значэнні.

Сінтаксічны **час** і сінтаксічная **мадальнасць** рэалізуюцца інтанцыяй і выражаютца **предыкатыўнасць** у намінатыўных сказах.

Намінатыўныя сказы заўсёды суадносяцца з рэальнай мадальнасцю і са значэннем цяперашняга часу.

Выкарыстоўваюцца намінатыўныя сказы ў розных жанрах мастацкай літаратуры і ў публіцыстычных творах. Яны вызначаюцца сваёй лаканічнасцю і выразнасцю.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Якія сказы называюцца намінатыўнымі?
2. На якія віды падзяляюцца намінатыўныя сказы паводле семантычна-функцыянальных прымет?
3. Назавіце адметную асаблівасць намінатыўных сказаў.
4. Як адрозніць намінатыўныя сказы ад няпоўных двухсастаўных сказаў?

Канструкцыі, якія прымыкаюць да намінатыўных сказаў

§ 34. Ад намінатыўных сказаў трэба адрозніваць некаторыя сінтаксічныя канструкцыі, якія фармальна супадаюць з намінатыўнымі сказамі:

1. Назвы твораў, устаноў, надпісы на вывесках, загалоўкі, назвы асоб па імені, прозвішчы, пасадзе, спецыяльнасці і пад.: *Шыльда над дзвярыма здалёк віднеецца: «Рослікаўскае сельпо, магазін № 4»* (Саб.); Чалавек працягнуў руку і назваў сябе: *«Загадчык на вучальнай частцы Арэшкін»* (Шам.); *Медыцынскі інстытут; Гродзенскі ўніверсітэт імя Янкі Купалы; Іван Дамінікавіч Луцэвіч; Раман Янкі Брыля «Птушкі і гнёзды»; «Полымя»*.

2. Няпоўнія двухстаўныя сказы з выказнікам у форме назоўнага склону: *«Ты хто?» – «Вясковы настаўнік»;*

3. Сказы, якія называюць харектэрную прымету таго, аб чым гаварылася раней: *Табе, брат, вельмі трэба лячыцца, па ўсіх прыметах у цябе ёсць вялікая загана: санлівасць!* (І.М.). *А хлёсткая гэта работка – касьба* (Б.).

4. Сказы, якія ўказваюць на прычыну таго, аб чым гаворыцца ў папярэдніх сказах: *Край наші бедны, край наші родны! Лес, балоты і пясок...* (К-с); *Вечар. Свята ў клубе. дзень шахцёра.* (Зв.).

5. Двухстаўныя сказы з прапушчаным дзеясловам: *Тут табе і бор, тут табе і ягада лясная, тут табе і дзяцел, тут табе і зязюля* (Лынък); *У горадзе пажар!* (Лынък.); *Перад намі бязмежны прастор* (К-с).

6. Сказы-штампы (фразеалагізаваныя сказы): *Добры дзень; Добры вечар; Хлеб-соль; Вялікі дзякую.*

Назоўны ўяўлення (назоўны тэмы)

§ 35. Гэта назоўнік у назоўным склоне ці іменнае словазлу-чэнне, якое называе прадмет, з'яву, факт, што ўспомнены і ўяўляюцца тым, хто гаворыць. Пра гэты прадмет, з'яву, факт выказваецца думка ў наступным сказе, каб выдзеліць, падкрэсліць, каб звярнуць увагу. Назоўнік дае назыву ўяўленняў, а не паняццяў, як у намінатыўных сказах, У гэтым і заключаецца своеасаблівасць назоўнага тэмы: *Цудоўная вясна! Як цяпер усё бачу, успамінаю туую пару і гэтыя дні першага кахання* (Гр.); *Празрысты верасень. Ранняя восень. Мне ўспамінаецца дарога з нашае вёскі ў мястэчка* (Адам.); *Шчасце! Нешта не чуў я, каб хто яго стрэў на чужыся-*

не... (М.Т.); *Тамашэвіч і Жэнька, Герасім і Стак...* Ды ці ўспомніш твае ўсе партыйныя клічки! (М.Т.). *Горад...* Як калісъці ў дзяцінстве Янку вабіў лес, так яго зачараў пасля вялікі горад (Бяд.).

Назоўны тэмы пазбайлены прэдыкатыўнасці. Ён сам па сабе нічога не паведамляе пра тыя з'явы, якія называе, а толькі падрыхтоўвае чытача да наступнага, асноўнага выказвання. Цесная сувязь з наступным сказам, несамастойнасць адрозніваюць назоўны ўяўлення ад намінатыўнага сказа як самастойнага выказвання. У назоўным уяўленні і ў наступным сказе тэма абазначаецца двойчы. У выніку гэтага і ствараецца экспрэсіўнасць выказвання: *Мір...* *Няма на зямлі народа, які гэта слова не вымаўляй бы з асаблівым пачуццём* («Роднае слова»); *Вясна Як доўга чакаць яе; Справядлівасць!* *Дзе і калі яна была беднаму, ўёмнаму чалавеку!* (І.М.); *Свёкар Данька...* *Тры разы за ўвесь час ён быў ласкавы да Галі,* гэты чалавек (Б.).

Назоўны ўяўлення называюць яшчэ **адчляненнем**, а таксама ізаляванымі намінатывамі.

Вакатыўныя сказы

§ 36. Вакатыўнымі (ад лацінскага слова *vokatīvus* – клічны) называюцца такія сказы, у якіх галоўным і адзінным членам з'яўляецца зваротак, імя асобы, да якой звяртаюцца з мовай. Яны вымаўляюцца з асобай павышанай інтанацыяй і найчасцей афармляюцца як простая мова. У вакатыўных сказах выражаецца папрок, шкадаванне, дакор, абурэнне, спачуванне, радасць, здзіўленне і пад.: «*Коля! Коля!*» – *рыданні не давалі ёй гаварыць* (Шам.) «*Сыночак!..*» – *I ў тым крыку столькі было, што можа зdryгануцца і сцяна* (Кір.). – *Дзеци!.. Супакойцеся!*

Вакатыўныя сказы трэба адрозніваць ад звароткаў і намінатыўных сказаў. Намінатыўныя сказы маюць іншае камунікатыўнае прызначэнне.

Вельмі цяжка размежаваць вакатыўныя сказы (сказы-звароткі) і зваротак. Пры размежаванні неабходна ўлічваць, што зваротак не з'яўляецца самастойнай камунікатыўнай адзінкай, а вакатыўны сказ выражает думку, пачуццё, волевыяўленне, ён ізаляваны ад кантэксту. Спецыфіка камунікатыўнай сутнасці вакатыўных сказаў рэалізуецца ў інтанацыі, харектар якой вызначаецца аўтарскай рэмаркай ці сітуацыяй маўлення.

У вакатыўных сказах няма паказчыкаў мадальнасці і часу. Пабуджальная мадальнасць выражаетца агульным зместам і інта-

нацыяй. У іх нельга выдзеліць ні дзейніка, ні выказніка, а таксама даданых членаў, акрамя азначэння: «*Aх ты, мядзведзь цельшынскі!*» – *крыкнуў радасна Турсевіч* (К-с); «*Сынок, устань*». – «*Ай, мама...*» (К.Ч.).

Паводле функцыі ўсе вакатыўныя сказы падзяляюцца на тры групы.

Да першай групы адносяцца найбольш простыя вакатыўныя сказы, якія выражаютъ просьбу, заклік, патрабаванне адгукнуцца. Яны падобныя да зваротка, але адрозніваюцца ад іх інтанацыйнаграматычнай самастойнасцю: – *Валя! Перашкаджася слухаць!*; – *А... Мікола! Куды ж ты падаўся, дзе цябе шукаць?* (Пестр.).

Да другой групы адносяцца выкатыўныя сказы, якія выражаютъ рэакцыю на слова ці дзеянні суразмоўцы і паводле зместу больш складаныя, чым сказы першай групы. Яны ўжываюцца часта з мэтай спыніць выказанненне і выражаютъ просьбу, папрок, спачуванне, гнеў і г.д. Могуць ужывацца з выклічнікамі **эх, ах, ай** і інш. У такіх сказах часта паўтараеца галоўнае слова, што стварае падкрэсленую экспрэсіўнасць: «*Aх, Міхаліна, Міхаліна*» (Шам.); – *Мужчыны, муж-чи-ны! Сціхніце трошки* (Кр.); – *Эх, Андрэй, Андрэй!* – з ноткаю скрухі ў голосе адгукнуўся ён... (К-с).

Да трэцяй групы належаць вакатыўныя сказы з выклічнікам, якія выражаютъ пачуцці, што ўзнікаюць у момант пазнавання, прыпамінання: *О, Пятро Сымонавіч! Як вы сюды трапілі!* (У.Кр.); *А, Андрэй, вось не пазнаў, браце, цемень, бачыш* (Лынък.).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Назавіце канструкцыі, якія фармальна супадаюць з намінатыўнымі сказамі.
2. Якія сказы пазбаўлены прэдыкатыўнасці?
3. Прывядзіце прыклады назоўнага ўяўлення (адчленення).
4. Якія сказы называюцца вакатыўнымі? Прывядзіце прыклады.
5. Чым адрозніваюцца вакатыўныя сказы ад звароткаў і намінатыўных сказаў?

Генітыўныя сказы

§ 37. Асобае месца сярод простых сказаў займаюць **генітыўныя сказы** (ад лац. genitivus – родны склон). Галоўны член, выражаны незалежным родным склонам імя, перадае значэнне наяўнасці, існавання прадмета, характеристызуе яго ў колькасных адносі-

нах. У афармленні генітыўных сказаў важнае значэнне належыць інтанацыі: *Вунь ужо снегу колькі!* (Б.); *А кветак, кветак!* Назоўнікі ў родным склоне набываюць значэнне быцінасці, дзякуючы гэтаму сказ заключае паведамленне.

Генітыўныя сказы могуць мець у сваім саставе лексічныя адзінкі, якія выражаюць колькаснае значэнне: *Кніжак многа; Снегу па пояс; Дзяцей чацвёра.*

Колькаснае значэнне можа выражашца фразеалагічнымі сполучэннямі: *I адразу вёску абліцела навіна*: у *Курганні баравікоў хоць касой касі* (Кр.); *Прэтэнзій у яго – хатіла б на слана* (Кр.); *Ягад – хоць гаць гаці; Камароў – аж кішыць*.

Сінтаксічнае значэнне генітыўных сказаў вельмі акрэсленае: яны выражаюць колькасную, прасторавую або часавую меру таго, што называецца ў родным склоне: *Яды на стале – хоць распера-жыся; Хады пяць гадзін; Работы – па горла; Лесу як акінуць во-кам; Снегу па калені.*

Генітыўныя сказы маюць прызвязаную структуру выказніка: *Снегу (ёсць, было, будзе) многа.*

На месцы адсутнай звязкі можа ставіцца працяжнік. Калі выказнік мае форму сказа, то працяжнік становіцца неабходным: *Ягад у лесе – колькі хочаш; Дроў на дварэ – хоць заваліся; Смеція – за дзень не вывезеш.*

Генітыўныя сказы нельга лічыць двухсастаўнымі, таму што родны склон не можа быць дзейнікам. Аднак назоўнік у родным склоне тут можна лічыць «прадметам думкі», зыходным тэматычным пунктам, на які арыентуецца выказнік. Звычайна такія сказы лічаць асобай разнавіднасцю безасабовых сказаў, але гэта супярэ-чыць таму, што катэгорыя безасабовасці звязана з катэгорыяй выказніка, а генітыў выказнікам не з'яўляецца. Гэтая форма выконвае функцыю называння прадмета і сцвярджэння наяўнасці яго ў вялікай колькасці.

Сам генітыў мае суб'ектнае значэнне, і таму сказы генітыўныя бліжэй да намінатыўных, чым да безасабовых.

Лексічныя паказчыкі колькаснага значэння разам з формай роднага склону ўтвараюць граматычную аснову сказа.

Генітыўныя сказы ўжываюцца ў размоўным стылі, у мове мастацкай літаратуры, а таксама ў мове газет.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Раствумачце значэнне тэрміна «генітыў».
2. Чым выражаецца галоўны член генітыўных сказаў і што ён абазначае?

3. Што складае граматычную аснову генітыўных сказаў?
4. Чым адразніваюцца генітыўныя сказы ад двухсастаўных сказаў, а таксама ад аднасастаўных безасабовых?

Парцэляцыя

§ 38. Характэрнай граматычна-стылістичнай асаблівасцю афармлення думкі ў сказе з'яўляецца **парцэляцыя** (ад франц. parceller – падзяляць на дробныя часткі). Сутнасць яе заключаецца ў tym, што некаторыя канцавыя часткі разгорнутага сказа могуць выдзяляцца ў **самастойныя няпоўныя сказы**: *Заглянем да сястры. Пагрэемся (Б.); Малая стаяла ўжо ў новай сукенцы. I прычесаная. З усмешкай, за якую ім даруеца ўсё (Б.).*

Такія часткі вельмі цесна звязаны са сказам па сэнсу і граматычнай форме. У строгіх кніжных стылях мовы парцэляцыя не дапускаецца. Парцэляцыя служыць сродкам узмошненага сэнсава-лагічнага выдзялення асобных частак разгорнутага выказвання і ў стылістичных адносінах надае тэксту дынамічнасць і экспрэсійнасць: *Калісьці нехта выдумаў сякеру, песню, казку... Сам застаўшыся безыменным (Б.).*

Парцэляцыя адлюстроўвае працэс разгортвання думкі непасрэдна ў момант выказвання, калі ў свядомасці гаворачай асобы ўжо падрыхтаваны сэнсавы змест, але не знайдзены належныя формы яго выражэння.

Парцэлявацца могуць слова, спалучэнні слоў і сказы. Яны змяшчаюцца пасля сказа і звязваюцца з ім злучнікамі ці без іх. Перад парцэляванымі канструкцыямі робіцца працяглай паўза: *Заходзіла сонца. Вялікае, барвовае, спакойнае (Б.); Самалёты зніклі ўдалечы, аднак неўзабаве паказаліся зноў. Вярталіся (І.М.); Зося хадзіла ў зажон. Жала чужое, думала пра сваё... (Б.).*

Парцэляцыю інакш называюць **далучэннем**.

§ 39. У будове сказаў нярэдка сустракаецца характэрная з'ява сінтаксічнай **субстытуцыі**, калі адны адзінкі падмяняюцца іншымі, прынцыпова іншароднымі. Адной з такіх падмен з'яўляецца выражэнне выказніка не асобным словам, а цэлым сказам: *Луч – нібы хто выгладзіў (Панч.); Чалавек – пальца ў рот не кладзі.*

Прамая, звычайна аднаслоўная назва можа замяніцца апісальнай канструкцыяй (фразавая намінацыя): *Мы спынімся на начлег у дзядзькі Міколы, а потым – у каго будзе больш прасторна (правушчана дапаўненне ў **таго**, на месцы яго стаіць даданая частка).*

Адным з характэрных выпадкаў субстытуцыі з'яўляеца падстаноўка якога-небудзь нескланяльнага слова (прыслоўя, інфінітыва) на месца скланяльнай часціны мовы пасля прыназоўніка: *Другі раз Кавальчук карміць не будзе за так* (Карп.); *грошай хопіць на пражыць; не адкладвай справы на потым.*

§ 40. Да сінтаксічна-стылістых прыёмаў экспрэсіўнага вылучэння членаў сказа адносіца і **анакалуф**. Гэта сінтаксічна-стылістичны прыём афармлення канструкцыі, пры якім структура пачатку сказа разыходзіцца са структурай яго канца: *A зямля – болей бы такой зямлі.* (І.М.); *Маладога – дзе ж ты яго ўхопіш цяперашнім часам?*.. (Кр.).

І адчляненне (назоўны ўяўлення), і анакалуф называюць тэрмінам «тэматычны зачын сказа». У тэматычны зачын можа ўключчацца і інфінітыў: *A тлумачыць – хай ён табе растлумачыць* (Шам.).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. У чым сутнасць парцэляцыі як асобай формы афармлення думкі?
2. У якім стылі часцей за ўсё выкарыстоўваецца парцэляцыя?
3. Якія вы ведаеце іншыя прыёмы афармлення сінтаксічнай канструкцыі?

Нерасчлянёныя сказы (словы-сказы)

§ 41. Словы-сказы – гэта непадзельныя сінтаксічныя адзінкі, у якіх нельга выдзеліць ні галоўных, ні даданых членаў сказа. Складаюцца з аднаго слова ці спалучэння слоў, якія выражают сцвярджэнне ці адмаўленне, згоду ці нязгоду, даюць эмацыйнальную ацэнку папярэдняму выказванню або змяшчаюць пабуджэнне да чаго-небудзь, запытанне: «*Ты хочаш пайсці?*» – «*Але*» (Шам.); «*Паутарай за мной, хлопчык*», – *сказаў бацька.* – «*Добра*», – *шэптам сказаў Алесь* (Каратк.).

Словам-сказам уласцівы інтанацыя паведамлення, якая служыць сродкам выражэння мадальнасці, і суб'ектыўна-аб'ектыўныя катэгорыі сказа. Галоўная асаблівасць таких сказаў – нерасчлянёнасць, якая заключаецца ў тым, што яны не выражают сінтаксічных адносін і, значыць, не маюць членаў сказа, не могуць быць

развітым іншымі словамі. Аднак гэта закончаныя выказванні, як правіла, звязаныя з кантэкстам. Па-за кантэкстам слова-сказы не ўжываюцца, паколькі яны не маюць намінатыўной функцыі і выконваюць толькі камунікатыўную функцыю.

Словы-сказы мэтазгодна разглядаць як асобы тып простых сказаў, як своеасаблівія моўныя канструкцыі. На думку некоторых вучоных-мовазнаўцаў, тэрмін «словы-сказы» не зусім удалы, паколькі ён з'яўляецца вельмі ўмоўным абазначэннем, у аснове якога ляжыць чиста колькасны паказчык – «сказы з аднаго слова». Вядома, што многія аднастайныя сказы складаюцца з аднаго слова.

Найлепш называецца слова-сказы **нячленнымі** або **нерасчлянёнымі** сказамі. У ролі нярасчлянёных сказаў найбольш ужывальныя наступныя катэгорыі слоў і спалучэнняў слоў:

- а) выклічнікі (эй, ай-ай, эге, вон, ат, гм);
- б) часціцы (так, ага, не, хіба, няўжо);
- в) мадальныя слова (праўда, вядома, безумоўна, разумеецца, несумненна і пад.);
- г) фразеалагічныя спалучэнні (Нічога падобнага! Што і заць! Само сабой разумеецца!).

Асноўныя слова могуць спалучацца з мадальными словамі, часціцамі, выклічнікамі: «*Тут трэба над усім гаспадарскае вока*». – «*Вядома што*» (К.Ч.); *А гаспадыня сказала: «Ну вось і добра»* (К-с); «*Ты злуеш на мяне, Васіліна?*» – «*Зусім не*» (Хадк.); *Дзіва што! Дваццаць кіламетраў сігачь!* (Шам.).

Паводле значэння і функцыі нерасчлянёныя сказы падзяляюцца на некалькі групп.

1. **Эмацыйнальна-ацэнчныя** выражают розныя эмоцыі, даюць экспрэсіўную ацэнку пэўным з'явам: «*Э!*» – махнуў Сымон рукою (К-с); «*Прыкрая справа, Пяцрусь*». – «*Ну?!*» – у Лапковым голосе была трывога... (К-с); *Aх, вось што! Значыцца, ты хлусіш, што не ведаў* (Шам.).

2. **Сцвярджальныя** сказы ўтвараюцца словамі так, ага, але, вядома, а як жа, добра і інш. Асноўная функцыя гэтых сказаў – сцвярджэнне, станоўчы адказ на паставленае пытанне: «*Паромічык?*» – «*Але*», – адказаў Амелька, пазнаючы Юрася (К.Ч.); «*Ты заўтра нікуды не поўдзеши?*» – «*Не, дзядзька Ариём. Работа ёсць*». – «*Добра*» (Чарн.).

3. **Адмоўныя** слова-сказы выражают нязгоду таго, хто гаворыць, з чыім-небудзь выказваннем або пярэчанне самому сабе, часам няпэўны адказ на пытанне.

Функцыю такіх сказаў выконваюць адмоўныя слова: «*Мы не спознімся, хлопцы?*» – пытаюся. – «*Не*» (В.Б.); «*Як жывеши,*

Алесь?» – «Нічога»; Не, не забыць мне тых мясцін!; Ой не, пакідаць таварыша ў бядзе нельга (Я.М.); Нічога, заплоцяць... (Шам.).

4. Пабуджальныя слова-сказы выражаюць волевыяўленне, пабуджэнне да пэўнага дзеяння. У якасці пабуджальных слоў-сказаў выступаюць часціцы, выклічнікі і гукаперайманні (акрамя тых гукаперайманняў, якія не ўласцівыя мове чалавека: *Му!* Цік-так і інш.): *Ша! Хмарка, хмарка дарагая паўзе на небе з-за лясоў* (К-с); *«На», – дала яна штосыці яму* (К.Ч.); *Прэч, панскі папіхач!* (К-с); *Ну ix!*; *«Партызан!» – «У-у-у...» – «Цсс!»...* (Пасл.)

5. Пыталльныя слова-сказы характарызуюцца пыталльнай інтанацыяй і выражаюць разнастайныя адценні значэнняў. У ролі пыталльных сказаў ужываюцца сцвярджальныя і адмоўныя слова, пыталльныя часціцы, мадальныя слова і выклічнікі: *«Я да вас, хлопцы»* – *«Ну?»* (К.Ч.); *«Я ж першы раз у Рэчыцы», – сказаў Дубовік.* – *«Няўжо?»* – здзівіўся ягоны таварыш (Бял.); Чаму позна прыехаў? *Га?* (Ц.Г.); *Цяпер ты пойдзеш спаць, так?* (І.М.).

Аўтары некаторых дапаможнікаў да нерасчлянёных сказаў адносяць слова са значэннем падзякі, прывітання, просьбы. Аднак гэтыя слова, як лічыць прафесар М.С. Яўневіч, «могуць быць развіты членамі сказа і ў такім выпадку страчваюць уласцівасць слова-сказа; парадун.: – *Дзякую ім за ласку, – флегматычна заўважыў сын* (К.Ч.); *На скаромнае выбачай* (Кр.)» (М.С. Яўневіч, П.У.-Сцяцко. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. – 2-е выд. – Мн., 1980, с.171).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Якая асноўная асаблівасць нерасчлянёных (непадзельных) сказаў?
2. Чаму тэрмін «слова-сказы», на думку вучоных, не зусім удалы?
3. Чым выражаюцца непадзельныя сказы?
4. На якія групы падзяляюцца непадзельныя сказы паводле значэння і функцыі?
5. Што служыць сродкам выражэння мадальнасці ў непадзельных сказах?
6. Чаму немэтазгодна адносіць да непадзельных сказаў слова са значэннем падзякі, прывітання, просьбы?

Няпоўныя сказы

§ 42. Сказы, у якіх адсутнічае той ці іншы галоўны ці даданы член сказа, але ён узнаўляецца з кантэксту або сітуацыі, называюцца **няпоўнымі**.

Пропуск члена сказа з'яўляецца структурнай неабходнасцю і не парушае сінтаксічныя нормы ў яго будове, не ўскладняе разумення выказвання: *Усе яму зайдросці! Я – таксама* (Гр.); – *А вы тут будзеце навучаць?* – *Буду* (Гр.).

Пра непаўнату сказа сведчыць асобая інтанацыя, невялікая паўза, якая звычайна абазначаецца працяжнікам: *Дзядзька ішоў па справах, Але́сь – у пущу, дзе ўжо сінелі пралескі...* (Каратк.).

У няпоўных сказах захоўваюцца тыя члены, якія ўваходзяць у рэму выказвання, і звычайна апускаюцца тыя, што выражаютъ тэму.

Няпоўныя сказы не з'яўляюцца асобым структурным тыпам, паколькі пропуск пэўнага члена можа быць у любым сказе. Яны адносяцца да тых жа структурных тыпаў, што і поўныя. Паўнапачэннай камунікатыўнай адзінкай няпоўныя сказы могуць выступаць толькі тады, калі абавіраюцца на кантэкст ці моўную сітуацыю: *«Памятаеце, як я вас карміў параненага?»* – *«Памятаю»* (К.Ч.); *«У лесе з коњмі гэта сын яго?»* – *«Сын»* (К.Ч.).

Ад няпоўных сказаў трэба адрозніваць далучэнне (парцэляваныя члены): *У прыёмнай ужо чакалі людзі. Чалавек дзесяць* (Шам.); *Рабі вось так. І не спяшайся; Хлапчуком марыў пра караблі. Вялізныя. Магутныя* (Б.). Для такіх канструкцый характэрна папераджальная інтанацыя далучэння.

Няпоўныя сказы дзеляцца на асобныя тыпы паводле сферы ўжывання (у вуснай ці пісьмовай мове); характеристу зносін (маналог ці дыялог); паводле ўзаесувязі з кантэкстам.

У залежнасці ад сферы ўжывання няпоўныя сказы дзеляцца на **сітуацыйныя і кантэкстуальныя**. У залежнасці ад характеристу зносін адрозніваюцца **няпоўныя дыялагічныя і маналагічныя** сказы, якія могуць быць як у вуснай, так і ў пісьмовай мове.

Паводле структуры няпоўныя сказы бываюць простыя і складаныя. Простыя няпоўныя маюць незамешчаныя сінтаксічныя пазіцыі аднаго ці некалькіх членаў, у няпоўных складаных сказах прапушчана цэлая прэдыкатыўная частка.

§ 43. Кантэкстуальныя няпоўныя сказы – гэта такія сказы, у якіх адсутнічаюць слова, што з'яўляюцца неабходнымі членамі сказа і ўжо згадваліся ў папярэднім кантэксце.

Сярод кантэкстуальных вылучаюцца сказы, у якіх прапушчаны **дзейнік**. Дзейнік апускаецца тады, калі ён ёсць у папярэднім сказе ці яму адпавядзе слова, якое з'яўляецца іншым членам сказа: *Каля бярозак трохі верасу.* *Расцвіў у сонцы* (Б.); «*Вы хто ж будзеце?*» – лагодна запытаў селянін. – «*Настаўнік*», – адказаў *Лабановіч* (К-с).

Выказнік у сказах апускаецца радзей, чым дзейнік, таму што ён звычайна заключае ў сабе галоўны змест выказвання і пры дапамозе выказніка ў значайні меры выражаяецца **предыкатыўнасць** – асноўнае сінтаксічнае значэнне сказа.

Прапушчаны выказнік абазначаны ў кантэксце, а ўнутры сказа на пропуск выказніка ўказваюць формы даданых членаў, што адносяцца да выказніка: *Найбольшая прыемнасць глядзець на воблакі ў летнія, пагодлівія дні, калі ў небе лятаюць птушкі. Вясною – жаваранкі. А ўлетку – ластаўкі і стрыжы* (Гр.).

У няпоўных кантэкстуальных сказах бывае прапушчана **да-паўненне**, але такія сказы аблежаваны ва ўжыванні: *У густым ягадніку началі трапляцца салодкія чарніцы. Іх мы збіралі з ахвотай: адну – у кошык, дзве ў рот* (Гр.). Сказы з неназванымі акантычнасцямі і азначэннямі не адносяцца да няпоўных, паколькі такія члены не з'яўляюцца фармальна неабходнымі.

Кантэкстуальныя сказы могуць быць без **абодвух галоўных** членаў: «*А дзе вы брата майго бачылі?*» – «*Тут*» (К.Ч.); – *Я да партызан пайду. – Калі? Зараз?* – здзівілася *Таццяна* (Шам.).

§ 44. Сітуацыйныя няпоўныя сказы – гэта адзін з распаўсюджаных тыпу няпоўных сказаў, у якіх прапушчаны той ці іншы член сказа ўзнаўляецца пры пэўнай сітуацыі. Сама абстаноўка размовы падказвае суразмоўцам паняцці, неабходныя для разумення, але лексічна не выражаныя: – *Ты чаго?* – спытаў *Ладвінін*. *Васіль весела кінуў галавой:* – *Гудзіць!* (Шам.); – *Падсохла?* – запытаўся *коратка, прысядаючы на карачкі і набіраючы поўныя прыгарашчы зярніт.* – *Мне здаецца, готова* (Пасл.).

Сярод сітуацыйных няпоўных сказаў паводле значэння выдзяляюцца:

1) сітуацыйныя сказы **предыкатыўнага** харектару, у якіх наявны член з'яўляецца предыкатам (выказнікам): *Ідуць!.. – спалохана прашаптала Анютка і спыніла каня. – Паганяй! Колькі ix!* (Mic.); – *Можна?* – *Вазьми*.

2) **сітуацыйныя пабуджальныя рэплікі**, выражаныя, як правіла, залежнымі формамі слоў, вымаўляюцца з пабуджальнай інтонацыяй. Дзеяслоў у такіх сказах адсутнічае, яны звычайна скла-

дающца з аднаго слова. Формы выражэння наяўных членаў пабуджальных рэплік разнастайныя: могуць ужывацца назоўнікі ў назоўным, родным ці вінавальным склоне; прыслоўі ці спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі, якія абазначаюць напрамак ці мэту руху: «*На коней! Хутчэй!*» (К.Ч.); – *Варлен*, – гукнуў *Венъямін*. – *Алюрам сюды! Рыжыкі* (І.Н.); «*Руки ўгору!*» – крыкнуў дзед *Талаш* (К-с); *Можна?* – спытаў ён ціхім голасам; «*Вады!...*».

Сітуацыйныя няпоўныя сказы ўжываюцца ў размоўным стылі.

§ 45. Дыялагічныя няпоўныя сказы вельмі разнастайныя паводле граматычнага саставу. Асаблівасць гэтых сказаў у tym, што ў вуснай мове побач са словамі выступаюць пазамоўныя фактары: жэсты, міміка, сітуацыя. Кожная рэпліка ствараецца ў працэсе зносін і таму мае двухбаковую камунікатыўную накіраванасць. Рэплікі дыялогу ўтвараюць складанае адзінства, не толькі сэнсавае, але і граматычнае. Яны з'яўляюцца паўнацэннымі адзінкамі паведамлення.

Першая рэпліка ўяўляе сабой разгорнуты, поўны сказ; наступныя сказы рэплікі выражаны залежнымі словамі ці спалучэннямі слоў. Пэўны змест рэплікі выражаецца дзякуючы цэласнасці ўсяго дыялогу.

Паводле агульнай мэтавай накіраванасці рэплікі дыялогу падзяляюцца на тры групы: 1) рэплікі-адказы; 2) рэплікі-пытаць; 3) рэплікі-працягі: «*А дзе ж вы жывяце ў Мінску?*» – «*На вуліцы Якуба Коласа*», – адказаў я (В.Б.) – (рэпліка-адказ); – *Стой! Хто ідзе?* – Свой! – адазваўся дзед *Талаш* (К-с) – (рэпліка-адказ); – Я ўжо думаў, сёння пайду ў Мінск. – *Пяхотам?* (К-с) – (рэпліка-пытаць); – *Панаса забралі палякі*, – глуха адказала яна (бабка). – *Калі забралі?* (К-с) – (рэпліка-пытаць).

Рэплікі-працягі ўносяць дадатковыя звесткі да выказанага ў пачатковым сказе: – *Ну, будзьма здаровы!* – *Каб хутчэй дзіркі загойваліся* (В.Б.); – *Куля што?* Куля акуратная. *Цюкне і – маленькая дзірачка...* – *Асабліва калі навылёт* (В.Б.).

У афіцыйна-дзелавым і навуковым стылі няпоўныя сказы ўжываюцца вельмі абмежавана.

Выкарыстоўваюцца шырока ў мастацкіх і публіцыстычных творах, надаючы мове лаканічнасць і дынаміку.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Якія сказы называюцца няпоўнымі?
2. Назавіце асноўныя віды няпоўных сказаў паводле сферы ўжывання і характару зносін.
3. У якім стылі шырока выкарыстоўваюцца няпоўныя сказы?

Эліптычныя сказы

§ 46. Асобае месца ў тыпалогіі простага сказа займаюць эліптычныя сказы (ад грэч. *elleipsis* – пропуск). Такія сказы з'яўляюцца пераходнымі ад няпоўных двухсастаўных да поўных сказаў.

Тэрмін «эліптычныя сказы» выкарыстоўваецца часта замест тэрміна «**няпоўныя сказы**», а таксама абзначае **разнавіднасць** няпоўных сказаў; нарэшце, служыць назвай сказаў, **падобных** да няпоўных.

У **эліптычных сказах** адсутнічае дзеяслоў-выказнік, які не ўзнаўляеца з кантэксту і не падказваеца сітуацыі. дзеянне ці стан выражаяеца ўсёй структурай сказа. Спецыфічная асаблівасць эліптычных сказаў – адсутнасць выказніка, які не ўпамінаеца ў кантэксце, г.зн. ён не з'яўляеца неабходным для перадачы пэўнага паведамлення: *У пушчы ценъ і халадок* (Бяд.); *Узбоч шашы бясконцая чарада дрэў* (Гр.); *Была ціхая раніца. Палағчынах – шызы туман* (А.Д.).

Эліптычныя сказы часта адносяцца да няпоўных або да асобага тыпу няпоўных сказаў. Некаторыя лінгвісты лічаць іх нерасчлянёнымі намінатыўнымі сказамі (Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке).

Да няпоўных эліптычных сказаў адносяцца таму, што ў іх ёсьць даданы член, звязаны з адсутнім дзеясловам-выказнікам. Аднак яны адрозніваюцца ад няпоўных, таму што апушчаны член не патрабуе ўзнаўлення з кантэксту ці сітуацыі, і ў гэтым сэнсе эліптычныя сказы з'яўляюцца **поўнымі**. Яны толькі па структуре няпоўныя, але ўзнаўляюць дзеяслоў-выказнік няма патрэбы.

Эліптычныя сказы судносяцца з поўнымі сказамі, у якіх выказнік выражаяеца дзеясловамі быцця, руху, дзеяння, наяўнасці, пабуджэння. У поўных сказах увага засяроджваецца на дзеянні; эліптычныя сказы ўказваюць на абставіны, у якіх адбываеца дзеянне, ці яго аб'ект: *Над Нёманам – трывекавыя дубы* (Б.); *Уздоўж хат – дзве роўныя шарэнгі маладых бяроз* (Шам.) *Прыдарожныя насыпы ў белых зорах рамонку* (Вял.).

Спецыфіка граматычнай будовы эліптычных сказаў заключаецца ў наяўнасці падпарадковальных словаформ, якія залежаць ад дзеяслова-выказніка, – гэта акаличнасці месца ці дапаўненні: – *A ты за мной. Па маіх слідах трymай* (В.Б.); *Побач з жытам дзесьці гектараў пшаніцы* (Пестр.); *Навокал толькі цішыня* (Астр.).

Аднак залежнасць гэта відавочная толькі ў гістарычным плане. Яна адчуваецца ў канструкцыях тыпу: *дзядзька ў Вільні; След на зямлі; Хата с краю; Машына ў гаражы*. Уплыў субстантыўных слоў настолькі моцны, што часам не адчуваецца адсутнасць выказніка. Эліпсіс у гэтых выпадках ужо не ўспрымаецца. Такія сказы нагадваюць сабой намінатыўныя з недапасаваным азначэннем. І да няпоўных адносяцца эліптычныя сказы некаторыя лінгвісты толькі ў гістарычным плане, а не ў сучаснай мове.

Залежныя члены толькі часткова выконваюць функцыю выказніка (маюць агульнае ўказанне на факт дзеяння), захоўваючы сваё аб'ектнае ці акаличнаснае значэнне. Акрамя таго, яны не выражаютъ граматычных значэнняў ладу і часу.

У структуры эліптычных сказаў выразна праяўляецца **двухчленнасць**, аднак **двухстаўнымі** ў прынятым значэнні гэтага тэрміна эліптычныя сказы **не з'яўляюцца**. Бездзеяслоўныя сказы перадаюць закончанае выказванне, яны асэнсаваны і зразумелы і без кантэксту.

Эліптычныя сказы ўтвараюць у мове **самастойную** групу сказаў, якую можна падзяліць на дзве падгрупы:

а) сказы, дзе прэдыкатыўнае значэнне перадаецца групай слоў са значэннем прыметы: *Дзед Талаш зноў у паходзе* (К-с); *Абапал гарады і сёлы, у кветках нівы, горы, долы...* (Куп.); *Курган, як востраў, у тумане* (Вял.);

б) сказы, у якіх прэдыкатыўнае значэнне перадаецца групай слоў са значэннем акаличнасці: *Над намі – жураўліны вырай* (М.Т.); *Абапал дарогі – канавы* (Бяд.); *На дварэ сінь* (Чарн.).

Эліптычныя сказы ў адрыве ад кантэксту не валодаюць такімі якасцямі, што дазваляюць перадаць паведамленне ў тым ці іншым мадальным ці часавым плане. Напрыклад: *Ён у абход, а я цераз паркан...* (Пальч.)

Якім чынам выражаютъца прэдыкатыўныя катэгорыі часу і ладу ў эліптычных сказах – пытанне важнае і патрабуе спецыяльнага вывучэння.

Галоўны паказчык прэдыкатыўнасці ў эліптычных сказах – мадальнасць. Яна выражаете адносіны зместу сказа да рэчаіснасці. Адзін са сродкаў афармлення мадальнасці – **лад**. У эліптычных сказах значэнне **абвеснага ладу** перадаецца пры дапамозе нуля-

вой граматычнай формы, гэта значыць сродкамі самога эліптычнага сказа, і адпаведнай інтанацыі: *Зараз памераем ціск. А потым укольчык* (Мак.); *На нашым шляху старадаўняе і немалое беларускае мястэчка* (Янк.).

Форма ўмоўнага ладу можа ўтварацца пры дапамозе мадальных часціц **бы** (**б**), **каб**, **хоць бы** і інш. у спалучэнні з формай эліпсаванага дзеяслова: *Каб ён мой быў сваяк, я б яго памялом з дому* (В.Б.); *Каб хоць на сонейка яго вы.*

Ужыванне **загаднага ладу** звычайна адбываецца ў дыялагічнай сітуацыі і абліжаны асобай і суразмоўцам: – *Клава, у асець! – гукнуў ён радыстыцы* (В.Б.); – *Дзянішчык! – хутка адыходзячы ад яго вёскі, сказаў капітан. – Паўзком у хмызняк і ўсіх – назад* (В.Б.); – *Маёра ў авіяцыйны шпіталь. Ён лётчык, – кажа сяржант* (В.Б.).

Асноўнымі сродкамі выражэння загаднага ладу з'яўляюцца кантэкст, адпаведная інтанацыя, паралелізм структур (формы аднародных выказнікаў, адзін з якіх эліпсаваны, паралелізм частак складанага сказа).

Як бачна, эліптычныя сказы могуць мець значэнне трох ладоў, што ўласціва толькі дзеясловам. Праяўленне катэгорыі ладу ў эліптычных сказах менш залежнае ад кантэксту.

Для эліптычных сказаў характэрная і катэгорыя **часу**. Пытанне наконт яе выражэння спрэчнае і актуальнае. Эліпсаваны дзеясловоў можа набыць значэнне ўсіх трох часоў: прошлага, цяперашняга і будучага.

Час эліптычных сказаў па-за кантэкстам немагчыма дакладна вызначыць.

Эліптычныя сказы са значэннем **прошлага часу** ўказываюць на несупадзенне дзеяння з момантам гутаркі. Для іх характэрна значэнне закончанага трывання эліпсаванага дзеяслова: *Лісця ўзняўся віхор, і Кастрычнік – на двор* (Бр); *Я зачыніў дзвёры і бягом на вуліцу*.

Форма **цяперашнягі часу** ў эліптычных сказах прайўляеца пры дапамозе сродкаў кантэксту: *Канчаецца хмызняк і жыста, а далей узлескі, паляны* (К-с); *Куды марш? Навокал немцы, – спакойна кажа Каця* (В.Б.).

Падобным чынам выражаеца і форма будучага часу: *Заўтра ўсе на бульбу; Цяпер мы цябе – у шпіталь* (В.Б.); *Вы туды, направа!*

З гэтага можна зрабіць выснову пра дзеяслоўныя характеристар эліптычных сказаў. Мадэль эліптычных сказаў дзеяслоўная, хоць сам дзеяслоў адсутнічае.

Эліптычныя сказы маюць шэраг пераваг перад дзеяслоўнымі: яны вельмі канкрэтныя, экспрэсійныя, вобразныя, дынамічныя. Лаканізм іх дасягаецца не толькі адсутнасцю дзеяслова, але і іншых слоў, якія маглі быць пры дзеяслове.

Усе адзначаныя ўласцівасці дазваляюць прымяняць эліптычныя сказы ў размоўным стылі і мастацкай літаратуры. Шырока ўжываюцца яны ў мове газет, асабліва ў загалоўках. Некаторыя эліпсы сталі стандартамі: *Рашэнні з'езда – у жыццё. Навуковыя веды – у масы. Ураджасю 2000 – зялёная вуліца*. Эліптычныя сказы не ўласцівы навуковаму і дзелавому стылям мовы.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Ахарактарызуіце эліптычныя сказы як асобы тып няпоўных сказай.
2. Што з'яўляецца галоўным паказчыкам прэдыкатыўнасці ў эліптычных сказах?
3. Якімі сродкамі афармляецца мадальнасць?
4. Назавіце сродкі выражэння ладу і часу ў эліптычных сказах. Прывядзіце прыклады.
5. Пералічыце ўласцівасці эліптычных сказаў.

Парадак слоў у сказе

§ 47. Парадкам слоў называюць размяшчэнне кампанентаў сказа ў пэўнай лінейнай пасядкоўнасці. У беларускай мове парадак слоў у сказе адносна вольны, гэта значыць месца таго ці іншага слова можа быць зменена без істотнай змены сэнсу сказа.

Парадак слоў з'яўляецца важным фактарам структурнай арганізацыі сказа. Дзякуючы парадку слоў сказ паведамляе канкрэтную думку ў адпаведнасці са зместам камунікацыі.

З фармальна-граматычнага боку кожны развіты двухчастаўны сказ мае заўсёды адзін і той жа граматычны змест, адну сэнсавую структуру: зыходным пунктам яго з'яўляецца дзейнік (абсолютна незалежны член сказа, тэматычная аснова яго); вяршынны пункт сказа – выказнік (абсолютна неабходны член сказа, без якога немагчыма і само выказванне); ад выказніка залежаць перш за ўсё прамыя дапаўненні, у другую чаргу дапаўненні ўскосныя і акалічнасці, нарэшце, субстантыўным членам сказа падпарадкоўваюцца азначэнні. Пры такім падыходзе не мае істотнага значэння, які **парадак слоў і якую інтанацыю** мае, напрыклад, сказ: *Бацька заўт-*

ра паедзе ў лес па дровы. Між тым у рэальных умовах той жа сказ можа набываць вельмі істотныя сэнсавыя змяненні, калі **мяняць парадак слоў і месца лагічнага націску**.

Гутарка ідзе пра іншое чляненне сказа, **функциянальнае**, якое ў адным выпадку можа супадаць з фармальна-граматычным, а ў іншых далёка разыходзіцца. Гэтае другое чляненне з'яўляецца таксама **двуҳкампанентным**. Першы кампанент – гэта тое, што выступае як папярэдне дадзенае, вядомае, зыходнае, напрыклад: *Баўка заўтра паедзе ў лес...*; другі кампанент – гэта тое, што ў гэтым паведамленні з'яўляецца новым, галоўным – *па дровы*. Студэнты *заўтра паедуць у калгас «Дружба»*.

У мінулым стагоддзі кампаненты такога члянення называлі «псіхалагічны дзейнік» і «псіхалагічны выказнік». У наш час прынята называць першы кампанент **тэмай**, а другі **рэмай** (грэчаскае «сказанне»), або дадзенае і новае, а сама чляненне – **актуальным**.

§ 48. Актуальнаяе чляненне – гэта прыстасаванне граматычнай структуры сказа да задач камунікацыі.

Сінтаксічным называецца чляненне сказа на члены сказа. Сінтаксічная будова звязана з граматычнай структурай, гэта размяшчэнне слоў адносна адно аднаго, якое адпавядае нормам мовы і пазбаўлена экспрэсіі. Так, дзейнік у двухстаўным сказе стаіць перад выказнікам, напрыклад: *Лес шуміць*, і.г.д.

Кожны сказ мае **змест** (адлюстраванне рэальных прадметаў, прымет, дзеянняў) і **фармальную арганізацыю** (граматычную структуру), а таксама **камунікатыўную функцыю**.

Значыць, **змест** (пра што сказана, прадмет думкі), **форма** (як перадаецца) і **прызначэнне** (для чаго перадаецца) – гэта тры бакі сказа, якія паслужылі асновай рознага падыходу да вывучэння сказа – семантычнага, структурнага і камунікатыўнага. Напрыклад, у сказе *Птушкі пяюць* поўнасцю супадаюць структуры семантычнай (носьбіт прыметы і прымета), граматычнай (дзейнік і выказнік), камунікатыўнай (дадзенае, вядомае, зыходны момант выказвання і новае, г.зн. тое, што гаворыцца пра дадзенае, ці інакш – **тэма і рэма**). Аднак гэтыя суадносіны могуць быць парушаны, і гэтае несупадзенне кампанентаў семантычнай, сінтаксічнай і камунікатыўнай структуры сказа апраўдае тэзіс аб існаванні і самастойнасці ўсіх **тroph узору́ніяў** члянення сказа. Напрыклад, у сказе *Яму весела* супадзенне ёсць толькі адносна функцыі кампанента **весела**: гэта сінтаксічны выказнік, і семантычны предыкат, і рэма паведамлення, а кампанент **яму з'яўляецца** семантычным суб'ектам стану і адначасова **тэмай** паведамлення, але дзейнікам не з'яўляецца.

У склад тэмы і рэмы могуць уваходзіць як галоўныя, так і даданыя члены, у залежнасці ад камунікатыўнага задання сказа. Напрыклад: *Мама паедзе заўтра ў Мінск* (тэмай можа быць мама, а можа, *мама паедзе*, а можа, *мама паедзе заўтра*; **рэмы** – *у Мінск*; можа быць інакш: тэма – *Паедзе заўтра ў Мінск*, рэма – *мама*.

Рэма можа залежаць ад кантэксту. (*Мая сяброўка жыве ў нашым горадзе. Але мы бачымся рэдка.* Лагічны націск службыць для выдзялення **рэмы** (найбольш істотнага)).

Часам увесь сказ з'яўляецца рэмай: *Была позняя восень. Стала холадна.* Гэта сказы **нерасчлянёныя**, але і яны часам дапускаюць чляненне на тэму і рэму. Сказы, у якіх ёсць тэма і рэма, называюцца **расчлянёнымі**.

Парадак размяшчэння слоў ад тэмы да рэмы называецца **правым**, а ад рэмы да тэмы – **адваротным (інверсія)**.

Часам выказнік стаіць перад дзейнікам, і гэта лічыцца правым парадкам. Значыць, парадак слоў залежыць ад **актуальнага** члянення на тэму і рэму.

Актуальнае чляненне сказа можа перадавацца на пісьме працяжнікам. Пратяжнік з'яўляецца адзіным знакам, здольным аддзяляць дзейнік ад выказніка: *Хлопец – так сабе* (Лыньк.); *Засталася нам – аб днях мінулых скруха* (Панч.).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Ахарактарызуцьце парадак слоў у сказе з фармальна-граматычнага боку.
2. Чым адрозніваецца сінтаксічнае чляненне сказа ад актуальнага (функцыянальнага) члянення?
3. Як называюцца кампаненты актуальнага члянення?
4. Пакажыце на прыкладах, калі супадае ці не супадае семантычная, граматычная і камунікатыўная структура сказа.
5. Ці супадае парадак слоў (прамы і адваротны) пры розных відах члянення сказа?

Функцыі парадку слоў у сказе

§ 49. Парадак слоў у сказе выконвае тры асноўныя функцыі: **граматычную, камунікатыўную і стылістычную**.

Граматычная функцыя парадку слоў заключаецца ў замацаванні пэўнай пазіцыі за тым ці іншым кампанентам. Напрыклад, прыназоўнік заўсёды размяшчаецца перад словам, да якога ён ад-

носіцца (*Заўтра нам у школу*); часціцы могуць быць размешчаны перад словамі ці пасля яго (не прачытаў, пайшоў бы, дай жа); сполучальныя злучнікі размяшчаюцца паміж аднароднымі членамі ці сказамі (дуб і бяроза; *Заснулі навокал лясы і амиары, і месяц укрыўся ў шэрыя хмары* (Чарн.) і г.д.).

Граматычна функцыя парадку слоў найбольш выразна праяўляецца ў наступных выпадках:

1. Парадак слоў дапамагае адрозніць дзейнік ад дапаўнення пры супадзенні іх граматычных форм (*Дуб перарос вяз*).

2. Парадак слоў вызначае сінтаксічную функцыю галоўных членаў, калі яны выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне (*Мая сястра настаўніца*).

3. Парадак слоў дапамагае вызначыць функцыю прыметніка і тым самым вызначыць тып сказа (*Ціхі вечар, Вечар ціхі* – намінатывны сказ і двухсастаўны).

4. Парадак слоў дапамагае высьветліць сінтаксічную функцыю інфінітыва і вызначыць структуру сказа, якая залежыць ад гэтай функцыі (*Ісці па адкрытым полі небяспечна* – двухсастаўны сказ; *Небяспечна ісці па адкрытым полі* – безасабовы сказ).

5. Граматычная функцыя парадку слоў праяўляецца і тады, калі даданыя члены выражаны назоўнікамі ва ўскосных склонах (*Дарога да свайго дома заўсёды лёгкая; Дарога павярнула да майго дома*).

6. З дапамогай парадку слоў адрозніваюць дзве акалічнасці, адна з якіх адносіцца да дзеяслова-выказніка, другая – да другой акалічнасці (*Заўтра я прыйду раніцай. Я прыйду заўтра раніцай*).

Парадак слоў мае граматычнае значэнне ў спалучэннях колькаснага лічэбніка з назоўнікам (*дваццаць чалавек* – дакладная колькасць, *чалавек дваццаць* – прыблізная колькасць).

Граматычна функцыя парадку слоў для беларускай мовы не з'яўляецца асноўнай.

Парадак слоў выконвае перш за ўсё **сэнсавую функцыю**, гэта значыць удзельнічае ў фарміраванні камунікатыўнай структуры сказа, з'яўляецца адным з галоўных сродкаў выражэння актуальнага члянення сказа.

У стылістычнай нейтральнай мове першае месца ў выказанні займае тэма, другое – рэма.

Пры інверсіі наглядаецца змяшчэнне тэмы і рэмы; сінтаксічнае чляненне супярэчыць актуальнаму. Функцыянальная значымасць тэмы і рэмы выдзяляецца інтанацийна, пры дапамозе лагічнага націску.

Такім чынам, словазлучэнні, з якіх складаецца сказ, арганізаваны паводле пэўных тыпаў сувязей слоў і адрозніваюцца больш-менш устойлівым размяшчэннем сваіх кампанентаў. У сучаснай беларускай мове ўстойлівы парадак слоў у словазлучэннях з'яўляецца нормай.

Аднак у залежнасці ад кантэксту і камунікатыўных заданняў, разнастайнасці сэнсавых і экспрэсіўных функцый размяшчэнне слоў можа мянутьца.

Стылістычная функцыя парадку слоў выражаецца не толькі ў інверсіі кампанентаў актуальнага членення, але і ў тым, што пэўныя варыянты словапарадку харэктэрны для таго ці іншага стылю мовы. Парадак слоў набывае стылістычнае значэнне ў тых выпадках, калі перастаўляеца які-небудзь член сказа і тым самым ствараеца дадатковое адценне думкі, надаеца сказу размоўная афарбоўка, эмацыянальнасць, змяняеца месца лагічнага націску і г.д. У выніку атрымліваеца так званы адваротны парадак слоў.

Такім чынам, парадак слоў удзельнічае ў стварэнні экспрэсіўнасці сказаў, што і вызначае яго ўласна стылістычную функцыю.

Разглядаць парадак слоў з пункту погляду толькі адной функцыі – няправільна і неправамерна. Сказ – гэта граматычная і камунікатыўная адзінка мовы.

Стылістычная функцыя не толькі не асноўная, але і ўвогуле не самастойная, заўсёды падпарадкована камунікатыўнай функцыі, з'яўляеца яе вынікам.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Якія асноўныя функцыі парадку слоў?
2. У якіх выпадках найбольш праяўляеца граматычная функцыя парадку слоў. Прывядзіце прыклады.
3. Пакажыце на прыкладах, як парадак слоў змяняеца ў залежнасці ад камунікатыўных заданняў.
4. У чым выражается стылістычная функцыя парадку слоў?

Заданні і тэксты для самастойнай працы

- I. Зрабіце сінтаксічны разбор простых сказаў.
Парафраз разбору.
1. Граматычная аснова.
 2. Тыпы сказа паводле мэты выказвання, інтанацыйнага афармлення і адносін да рэчаіснасці.
 3. Тыпы сказа паводле сінтаксічнай будовы:
 - а) двухсастаўны ці аднасастаўны (калі аднасастаўны, то яго тып: пэўна-асабовы, няпэўна-асабовы, абагульнена-асабовы, безасабовы, інфінітыўны, намінатыўны, генитыўны);
 - б) развіты ці неразвіты;
 - в) поўны ці няпоўны;
 - г) няўскладнены ці ўскладнены.
- II. Вызначце іншыя тыпы сказаў (вакатыўныя, «назоўны ўяўлення», парцэляваныя, непадзельныя). Прааналізуце іх.
- III. Знайдзіце канструкцыі, фармальна падобныя да намінатыўных сказаў. Прааналізуце іх.
- IV. Назавіце лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя сродкі, якія пацвярджаюць прыналежнасць тэксту да пэўнага стылю.

Тэксты

1. Беларуская народная лірыка – багацце надзвычай каштоўнае і своеасаблівае. У ёй увасоблены ў паэтычных вобразах думкі і перажыванні чалавека працы, яго пакуты і радасці, надзеі і мары, яго адвечныя імкненні да міру і шчасця, праўды і справядлівасці на зямлі.

У Беларусі традыцыйная лірычная песня яшчэ жыве, яшчэ бытуюе, і нават даволі шырокая, хаця і выцясняецца з ужытку сваёй магутнай саперніцай – сучаснай лірычнай песні літаратурнага паходжання. Нягледзячы на ўсе неспрыяльныя ўмовы, жывуць у душы вясковай жанчыны сотні і тысячи песень – вясельных, раздзінных, вясновых, купальскіх, жніўных...

(Паводле Ніла Гілевіча)

2. Усё ж з народам так нельга. Нават і беларускі люд мае нейкае права на людскія адносіны да сябе. Бо ў чым ён вінаваты, дзе

ён калі схібіў? Хоць бы і цяпер, у вайну. Не здрадзіў, не перабег да немцаў, страчае іх з варожасцю, як чужынцаў. Хоць да чужынцаў ён заўжды быў цярпіў, дазваляў тым мо нават больш, чым сабе. Але тут нельга. Гэта не чужынцы – рабаўнікі і забойцы. Не можа ж быць, каб такая вайна нічому не навучыла. Хоць бы якой дабрыні, спагады да саміх сябе. Нельга ж увесь век жыць без спагады. Павісшы на крыжах, нават не плакаць.

(Паводле Васіля Быкава)

3. Цямнела. Стараючыся застацца незауважаным, пяцляючы сядрод хмызняку па пакатым схіле лагчыны, азіраючыся па баках, асцярожна ішоў чалавек. Да зямлі яго прыгінаў не толькі страх быць зауважаным, але і цяжкі гаршчок, загорнуты ў рызвё. Вочы яго ўвесь час шукалі што-небудзь прыкметнае, такое, каб і праз шмат дзён, а можа, праз год-другі, вярнуўшыся сюды, можна было лёгка знайсці патрэбную мясціну. Нарэшце позірк яго спыніўся на чырвоным камені. Камень – не куст і не дрэва, не вырасце да не-пазнавальнасці, не высахне і не згарыць.

(Паводле Эрнста Ляўкова)

4. У сонечнай далечыні, на шырокіх і роўных, як стол, слуцкіх палетках палаўела жыта. Ад спякоты пабялелі, вылінялі пяшчотныя і халаднавата-мяккія пялёсткі валошкі на ўзмежках і пры да-рогах. Разагрэтае сонцам паветра цякло да жытнёвага небакраю. Адтуль чорным крылом разгортавалася навальніца. І нідзе ні душы. Толькі светлы палетак і пацямнелая далечыня.

...Анэта і потым, ужо сталым чалавекам, і цяпер, састарэлай, ніколі ў часе самых лютых навальніц, у самыя страшныя рабіна-выя ночы не магла і не сядзела ў хаце, выходзіла на двор і стаяла пры сцяне.

(Паводле Алеся Жука)

5. Пасля навальніцы прыйшло чыстае святло. Мокра, але ўладарна наплываў водар жыта, вечны на гэтых палях, прыглушаны пахамі мокрае лістоты ў садах. І сведкай усяму гэтаму была толькі яна, дзяўчынка, і нібыта ўсё гэта адбылося дзеля яе.

Ад таго паху мокрае зямлі, ад таго водару з жытнёвага палет-ка і цяпер, праз многа гадоў, праз цэлае жыццё адзываецца ў душы незабытая радасць жыцця...

І нішто не можа і не зможа абудзіць у чалавеку самых высокіх і самых вечных пачуццяў, як Бацькаўшчына!

(Паводле Алеся Жука)

6. Яны стаялі на ўзгорку. Проста перад імі быў невысокі чыгу-начны насып з дзвюма парамі бліскучых, гладка адпаліраваных

рэек. За насыпам стаяла невялічкая, але вельмі акуратненъкая хатка, абшаліваная дошкамі і пафарбаваная ў жоўты колер. З левага боку ад хаткі і крыху далей за ёю туліліся такія же невялічкія пунька і хлеўчик. А з правага – студня з журалём. Гэтую адзінокую сялібу абкружала з усіх бакоў адно толькі поле.

(Паводле Яўгена Васілёнка)

7. Уладзімір Караткевіч…

Шырока вядома яго бязмежная любасць да літаратуры, мастацтва, нацыянальнай даўніны і гісторыі.

Роўнага яму няма і наўрад ці ўжо будзе, замяніць яго ў нашай літаратуры не можа ніхто.

У яго ёсць чаму павучыцца.

Можа, найперш стаўленню да жыцця і да мастацтва. Поглядам на гісторыю і на нацыянальную культуру. Адносінам да чалавечай асобы ва ўсе часы і найбольыш у наш трудны і трывожны час.

Ён быў вельмі шчодры ў жыцці і мудры ў літаратуры.

Такім і застанецца назаўжды.

(Паводле Васіля Быкава)

8. Невялічкі, акружаны віхлястай стужкай Нёмана і мудрымі дубамі хутарок каля Мікалаеўшчыны – радзімы Якуба Коласа – празвалі Смольняй. Тут пасля вяртання з мінскага астрога ў зацішшы родных мясцін знайшоў прытулак Якуб Колас. Дарадчыкам і другам паэта быў дзівосны свет прыроды. Паэт мог хадзіць з ранку да вечара па ўзбярэжжы Нёмана, зачараваны яго хараством. Былі адкладзены на час раздзелы «Новай зямлі». Пісаліся мудрыя, філософскія «Казкі жыцця». Астрожныя краты не зламілі волю паэта. Колас верыў у светлу будучыню роднага краю і шукаў яе разам са сваім Міхалам – галоўным героям «Новай зямлі».

(Паводле Сцяпана Александровіча)

9. Павіталіся. Усё, што непакоіла мяне, я ўбачыў, зразумеў. Пытанняў на размову не трэба было.

Дзед разагнуўся, яшчэ раз акінуў мяне вокам і ўздыхнуў:

– Трое маіх хлапцоў у партызанах хадзілі. Выжыў адзін – яго (паказвае на хлапчука) бацька. Сёння тут свята вялікае, людзей наедзе. А ўчора не ўсё зрабілі. Я й кажу ўнуку: устаньма ранкам-ранічкою, лаўкі паставім, голлейка з-пад ног падбяром.. Мы з Волі. Так вёска наша завецца – Воля, – дадаў, як даведку, партызанскі бацька. Сказаў і змоўк, рабіў сваё. І мне было, лічыце, проста грэх пытаяцца, замінаць.

(Паводле Фёдара Янкоўскага)

10. А на дварэ яшчэ з большаю сілаю бушавала завіруха...
Лабановіч зірнуў у акно. На вуліцы было цёмна.

...Завіруха бушавала ўсю ноч і ўвесь дзень. Здавалася, не будзе канца яе лютай сіле, яе злоснаму завыванню. На вуліцы, як і раней, мітусіўся снег. Яго белая заслона закрывала будынкі і дрэвы. Навокал усё гуло, трэслася, выла, скуголіла... Пад вечар завея сціхла. Ніzkія воблакі, шчодра пасыпаўшы снегам зямлю, падняліся вышэй. На вуліцы пасвятлела, хоць ужо надыходзіў вечар.

(Паводле Якуба Коласа)

11. Калі настаўніца задала нялёгкае, нават цяжкае для ўсяго класа пытанне, дык сярод нас не шмат знайшлося ахвотнікаў адказаць. Але Міця падняў руку, здаецца, не задумваючыся.

— Калі ласка, новенкі, адкажы, — усміхнулася настаўніца.

Ён устаў і, хвалуючыся, пачаў гаварыць. Гаварыў ціха, але абдумана, ясна і, галоўнае, як мне здалося, вельмі глыбока, нібы настаўнік. Я з нейкаю нават трывогаю адчуў: не, я так добра не адказаў бы, хоць быў, як казалі, «харошы» вучань. І Янка, наш круглы выдатнік, бадай, таго не ведае.

(Паводле Генрыха Далідовіча)

12. Я ішоў да возера, але разгубіўся: якою сцяжынкаю падацца?

— А тут жа ўсе вядуць на Свіцязь! — пачулася нечакана, глухавата, як з-пад зямлі. — Ступай, якой хочаш!..

Праз хвіліну Лесавік-праваднік зноў загаварыў пра сваё:

— Наша Свіцязь усім азёрам возера. Уяві сабе ланцуг узвышшаў. А на адным з хрыбтоў таго ланцуга — круглае люстра вады. Ва ўпадзіне. Наўкола — лес. І дрэвы навіссю над tym люстрам. Вада чысцютая. А дно — белае. Толькі сям-там плёсы рэдкім чаротам засеяны. Уявіў? Ну вось — гэта і будзе Свіцязь.

(Паводле Яраслава Пархуты)

13. Вольгу нават трохі пакрыўдзіла гэтае здзіўленне: падумаш, шчасце — кнігі.

— Якія табе кнігі трэба? — спытала яна.

— Добра было б паэзію. Класіку. Пушкіна. Лермантава. За клясіку не бойся, яны не прычэпяцца.

Пра жаданне яго Вольга сказала Лене. Праз дзень ці два Лена прынесла кнігу — тоўсты томік у самаробнай, з жоўтага кардону вокладцы, на ёй хімічным алоўкам было напісана: «Аляксандр Блок».

Вольга не чула раней пра такога пісьменніка.

- Немец, ці што? – спытала яна ў Лены.
– Да не, наш, рускі. Але сімваліст, – адказала Бароўская.
(Паводле Івана Шамякіна)

14. Дарога праз лес, заплещеная карэннем старых дрэў, вывела да вёскі Каменка. Уся ў садах, вёска гэтая ляжала паміж лесам і рачулкаю. Як толькі мы выйшлі з вёскі да мастка, мама сказала:

- Ну, бачыш пушчу?
– Вось яна, – паказаў я рукою і спытаў:
– Але чаму яна не сіняя?
– Таму што зялёнай.
– А чаму здалёку сіняя?
– Так толькі здаецца.
– А чаму так здаецца?
– Бо тое, што здалёк, вочы кепска бычаць, – як магла, тлумачыла маці.

(Паводле Васіля Жуковіча)

15. Мы спыніліся ля высознае бярозы. Побач з ёю рос малады дуб. На галіне яго начапілі, каб было добра відно, свой вузельчык з хлебам, малаком і вадою. Калі я ўвайшоў у ягаднік, то ўбачыў: чарніц тут што расы.

Спачатку ягады так і скакалі ў рот. Я зірнуў на маму: яна спрытна раз за разам кідае ягадкі ў кошык. Вядома, я не ўмей збіраць дзвюма рукамі, таму атрымлівалася ў мяне куды марудней. Кожную ягаду перакладваў з рукі ў руку, каб спярша напоўніць жменьку, а затым ужо высыпаў у кошычак.

Ад буйное расы мае ногі, і штаны, і рукавы кашулі – мокрыя. Маю ўвагу прыцягваюць то пошчак салаўя, то зязульчына «куку», то трывожныя крыкі невядомых мне птушак.

(Паводле Васіля Жуковіча)

16. Пагодлівае лета, як жартуюць сяляне, ляціць у запрэжцы рысакоў на ўесь скач. Яно і праўда. Абвыкнуць да яго не паспееш, як ужо восень едзе на рассупоненым кані, напінаецца з усіх сіл, як бы спрабуючы надтачыць дзень, што няўмольна меншае. Увосень – работ восем. У старадаўні час, калі нараджалася гэта прыказка, людзі, відаць, забылі памылку і не ўлічылі, што іх значна болей. Наракаць тут няма на што. Да і навошта. Калі спяшаешься, крокай не лічыш. Важна ўправіцца, паспець усё зрабіць, каб зімою быць заспакоеным.

(Паводле Васіля Праскурава)

17. Вясёлы, дружны шум уварваўся ў школу, і звонкія дзіцячыя галасы напоўнілі ўвесь дом. Настаўнік увайшоў, пахваліў дзяцей за работу і сказаў им:

— Заўтра ўжо кніг не прыносьце, а вазьміце колькі рыдлёвак і збярыцца тут. Пойдзем у лес, накапаем дрэўцаў і пасадзім іх у ямкі, што вы сёння прыгатавалі. А цяпер ідзіце дамоў.

З вясёлым шумам ішлі заўтра дзеци ў лес са сваім настаўнікам, збіўшыся вакол яго цеснай грамадай.

Дзень быў ясны, цёплы.

Дзеци рассыпаліся па лесе і агаласілі яго сваім крыкам і шчэбетам.

(Паводле Якуба Коласа)

18. У сяле збіраюцца, радзяцца аб нечым. Вось гаманлівая купка на ўзгорку. Каля калгаснай канторы. дзяячата прыбраўся як на свята. У лёгкіх паркалёвых кофтачках. Хлопцы таксама — з расшпіленымі каўнярамі, з закасанымі па локаць рукавамі. Чаго яны збіраюцца? Што яны вырашаюць?.. І рагочуць... Ведама, моладзь! Мусіць, сход па справах? Не, вось падыходзяць да іх пажылія цёткі. Вострыя сярпы, аборнутыя белымі хусцінкамі, — цераз плячо або на руцэ. Нясмела за імі брыдуць вусатыя мужчыны...

(Паводле Івана Грамовіча)

19. Вось чаго сабраўся ўвесь натоўп. Зажынкі!

Зажынкі — свята хлебаробаў. Ад зажынек да дажынек — урачыстая і адказная жніўная пара. Кожны ў сяле — і малы, і стары — адчувае нейкую радасць. І кожны ў рабоце бярэ пасільную ношу.

— Ты, Сцяпан, — кажа Якубовіч, — на жніярку! Зажынай ад Сосанкі!

Сцяпан крадком зірнуў на Вольку, добра было б разам, і кіўнуў Якубовічу згодай.

— Ты, Пяцро, на другую! Услед за Сцяпанам.

— Добра.

— Баркун, адкляпаны косы ў мужчын? Размяркуй на палеглае жыта!.. Хто — пад Бярозамі, хто — ля Крыніцы.

— Мы ўжо ўчора глядзелі і размеркавалі! Ведаем!

(Паводле Івана Грамовіча)

20. Вось-вось распукнецца лісточак, такі кучаравы, зялёны, ліпучы і пахкі. Пацалуе вясенні вецер лісток, і затрапе ён, зашалясціць уначы, зачаруе поле і лес сваім пахам, сваёю красою, шэптам-казкаю аб жыцці, аб вясне, аб вясновых марах.

Такія вось думкі. Няясныя, кволыя, лёгкія, як туман. Вясна, цяплынъ, ціхі вечар спускае полаг ночы на зямлю, на лес, на ра-

чушкі, на рэкі, на стракатыя сенажаці, на ціхія лясы. І абдыме цябе жаль тады нечакана, прыйдзе аднекуль нязваны, нягаданы, спаўе сэрца салодкаю тугою.

І шкада год пражытых – не вернеш іх... І многа часу патрачана, многа пройдзена непуцёвага.

(Паводле Міхася Лынькова)

21. Зводдаль дарогі сярод стракатага жыта чарнеў куст голае груши. У лагчынцы былі відаць хата з чырвона-цёмнымі ліштвамі акон, белая камлі бярэзін за гарбатым частаколам плота, абымшэлы калодзежны журавель, хлеў, закладзены аж пад самы вільчык наколатымі дрываемі, гладкі белаваты камень на сцежцы, што бегла з дарогі на хутар. Адтуль кінуўся, адліваючы ружоваю сінявою, чорны сыты сабака. Спynіўшыся сярод сцежкі, доўга брахаў незядлым, асіплым голасам. І пад яго рахманы, лянівы брэх Міцю хацелася бясконца ісці, чуць пад нагамі хрумсткі лядок на белаватых, высушаных марозам лужынах.

(Паводле Вячаслава Адамчыка)

22. Узгоркі Навагрудчыны, калі глядзець з гары, ледзь не ў шахматным парадку ўкрытыя пералескамі. Дубы і грабы. Жытнія мэндлі. Грэчка ў пахкай красе. Жніўная песня. Рупліва махае рукамі жнярка. На гасцінцы, уздоўж бруку, над расквеченым адхонам – добрая сцежка для нашага брата-веласіпедыста. І цянёк ад прысадаў, і голле трохі захіляецца лістотай. У цяньку каля хутара, на траве, да чорнага хлеба вельмі добра падыходзіць свежае малако.

...Пасля ўзгоркаў ды пералескаў, ад Карэліч на Любчу, пачынаецца лагодная роўнядзь, з чысцейшымі мэндлямі, светла-зялёнымі прасторамі слоўнага лёну, усыпанай кветкамі канюшынай атавы, густых, зяністых аўсоў.

(Паводле Янкі Брыля)

23. Палюбаваўшыся баравікамі, Лабановіч, не спяшаючыся, прыступіў да збору. Ён прысядаў каля кожнага грыба, падразаў ножыкам карэнъчык, саскрабаў пясок і рознае смецце, прыліпшае да кораня. Грыбы ж былі маладыя, крэпкія, важкія, шапкі зверху чорныя, а спаднізу белыя, бы кужаль. Ну як не цешыцца з іх? Паднітыя і ачышчаныя баравікі шчаслівы грыбнік клаў на чыстае месца ў кучку. Іх набралася каля сотні. Каша настаўнік не меў. Ён выразаў некалькі бярозавых пруткоў, звязаў іх тонкімі канцамі і нанізаў трыв маністы грыбоў. З гэтym здабыткам і пайшоў на хутар.

(Паводле Якуба Коласа)

24. Да пад'езда аэропорта падалі электравозік, і пасажыры началі спешна пакідаць памяшканне. Ішлі неяк нязвыкла, цугам, несучы важкія чамаданы, валізы і сумкі-баулы. Замыкаў той жывы ланцуг рыжанькі, прыземістага расточку і наўдзіў худы сабачка.

— Бомжык, — сказала жанчына, што кроцыла паперадзе мяне ўлегцы і пад ручку з мужчынам. — Каторы год і праводзіць, і сустракае самалёты. Давайма забяром яго сабе!

— Навошта нам гэты паршывец, — пачуўся голас мужчыны.

Пакуль мы падымаліся па трапе ў салон, пакуль уладкоўваліся на сядзенні, Бомжык стаяў трошкі воддарль самалёта і тужліва пазіраў на яго.

— Вернасці сабачай цаны няма, — зноў пачуўся знаёмы жаночы голас.

(Паводле Яраслава Пархуты)

25. Можа, у нечым, самым галоўным, нязменны і горад. Дзіўнае адчуванне. Рэканструявалі вакзал, зрабілі тунель, збудавалі новыя дамы там, за пуцямі, у залінейным раёне, і тут, каля прывакзальнай плошчы. Дамы як блізняты, падобныя на тысячы такіх жа дамоў у іншых гарадах. І ўсё роўна гэты вакзал не падобны на другія, па-ранейшаму ён знаёмы і родны. Што яго робіць нязменным, такім, які запомніўся з таго далёкага часу, калі Іванька Проськін упершыню прыйехаў у горад, каб паступіць на рабфак? Дзе яна, тая дзяўчына, цяпер ужо бабуля? Смешна. Кажуць, першае каханне не забываецца.

(Паводле Івана Шамякіна)

26. Каваль ускочыў, каўзануўся і папоўз, шкрабаючы рукамі цвёрды лёд і не адчуваючы болю.

Да яго падбегла Паліна. Падала руку.

— Хутчэй! Бярыся!..

На яе зблізелымі твары ружавелі плямы, заінелыя вейкі дрыжалі часта-часта.

— Глядзі, згубіў, — яна падняла з дарогі цыгарэты, што вывалиліся з яго кішэні. — Ударыўся вельмі? Во дзівак!... Так жа нельга неасцярожна... Бяры. Не люблю я куродыму гэтага. Няўжо так цяжка кінуць смаліць?

— Я паспрабую, — Каваль змяў пачак і кінуў яго ў снег. — До-сыць. I — кропка!...

(Паводле Алеся Савіцкага)

27. Праз тыдзень, ліпеньскай ноччу, Леанід наведаў маці. Ад радасці тая не ведала, што рабіць.

Леанід доўга не рашаўся пытаць пра Ніну. Толькі перад са-
мымі світannем, калі ўжо адыходзіў, не вытрымаў:

– Мама, а дзе цяпер Ніна? Ніна Лучанка?

І пачуў страшнае, у што доўга не хацелася верыць...

– Няма яе ўжо, сынок... Немцы павесілі ... Учора... Кажуць,
трымала сувязь з Москвой. У кішэні парашутыста знайшлі яе зды-
мак. Відаць, да яе пасылаўся чалавек... На допыце, кажуць, маў-
чала, нікога не выдала...

(Паводле Барыса Сачанка)

28. Цяпер жа ніякіх непрыемнасцей не было. Ён прыехаў сюды
проста адпачыць. А таму ні пра што сур'ёзнае не думаў. Хіба толькі
пра дзяцей. Заўсёды яго клопат – дзеци. І цяпер, амаль нічога не
думаючы, трохі не пацалаваўся з царом пушчы: спыніўся за колькі
крокаў, калі зубр павольна павярнуў галаву. Цяпер яны глядзелі
адзін на аднаго, чалавек і звер.

Непрыемны халадок казытнай паніне. А што, калі зубр кінец-
ца? Што рабіць? Стравяць? Не маеш права. Ды і зарад не на такога
звера.

(Паводле Івана Шамякіна)

29. Каля шпакоўняй адразу ўсчалася неапісальная калатня
паміж бескватэрнымі пастрамі. Давялося майстраваць яшчэ дзве
шпакоўні. Павесілі іх на маладзенскіх рабінках, што раслі ў самым
канцы агарода, непадалёк ад сукаватага вяза.

– Буслянку б тут змайстраваць, – прапанаваў Аляксей, раз-
глідаваючы з зямлі магутную крону вячыстага дрэва. – Хай бы жылі
буслы паблізу. З імі неяк весялей.

– А што! – весела падахвоціў швагер. – Давай зробім! Толькі
дзе возьмем барану?

– Такой бяды! За кузняй валяеца розная старызна. Ёсьць там
і бароны.

(Паводле Васіля Праскурава)

30. Буслянку ладковаў Аляксей. Было гэта ў нядзелью. Прыем-
на было босымі нагамі, як некалі ў маленстве, ашчаперыць камель
дрэва, спрытна ўскараскацца пад самую вершаліну, падрэзаць таў-
шчэзнае сучча пілкай-аднаручкай, зрынуць яго долу і на выступ-
ках-падрубах трывала замацаваць барану.

З суседняга ганачка за Аляксеем пільна цікавалі суседкі-ква-
таранткі, вачэй не спускалі. Неўзабаве да іх спаважна выйшла і
сама гаспадыня. Паглядзела з-пад рукі на вяз, на ўзрушенага і
ўсмешлівага Аляксея і сказала, як адсекла:

– Усё. Пратаў чалавек. Ажэніцца. І скора.

(Паводле Васіля Праскурава)

31. Ісці далей ён ужо не мог і, знясілены, паваліўся на высокую гурбу снегу, намеценага сярод старых дрэў і буралому. Раптам ён з трывогай адчуў, што снег пачынае пад ім асядаць, што ён пра-вальваеца кудысьці пад зямлю, у нейкае цёмнае бяздонне, і страціў прытомнасць.

Ачуняў Гацуuta ў цемры. Яму было цёпла. Ён ляжаў недзе пад зямлёнай, на сухой траве і лісцях. Паветра было парнае і цяжкае. Востры звярыны пах ударыў яму ў нос. У цемры перад ім нешта сапло і ўздыхала, нібы цеста ў дзяжы. Чулася нейкае цмоканне і бурчанне.

(Паводле Артура Вольскага)

32. Сёння я таксама чуў паданне пра Агінскага ад дзядулі на мясцовым рынку. Вось яно:

— Грозны час быў тады. Нядобры. Куды ні кінься, а жыткі не было простаму люду. Глядзеў на ўсё гэта адзін тутэйшы дзяцюк, глядзеў і не вытрымаў — гукнуў-свіснуў хлапцоў сваіх ды кажа: «Адкрывайце, саколікі, бунт учынім, на царовых памагатых навалімся, волю вольную здабудзем і па зямлі ўсёй пусцім...»

— Паслухалі яго саколікі, паслухалі ды сказалі: «А праўду ка-жаш! Вядзі нас вайною на цароў-багацеяў! Вядзі волю вольную ў бойцы здабываць!»

(Паводле Яраслава Пархуты)

33. А праз колькі дзён абодва партызаны зноў прыйшлі на хутар. Распрануўшыся, селі за стол перакусіць. І тут хлопцы ўба-чылі і пачулі хутаранца — не зусім таго, якога ведалі.

— Як жа вы? Каб партызанскі начальнік ды каб так апрануты? Перад людзьмі нядобра. І ваши простыя хлопцы (ци, як-бо іх завуць, радавыя?) паважаць не будуць. Даліпантакі. Якія боты? А кашуля?

На начальніку разведкі была паркалёвая кашуля. У вузенькія ружовыя паскі і дробныя кветкі — як кофта. Яна ўжо носіцца месяц ці два.

(Паводле Фёдара Янкоўскага)

34. Азёры — вочы зямлі. Воблік Беларусі нельга сабе ўявіць без азёр. Іх у нас пад адзінаццаць тысяч. Вялікія і малыя, цёмныя, ба-лотныя і светлыя, як самае святло. Лясныя, як Кромань або Свіцязь, і бязлесныя.

Азёры прыносяць не толькі матэрыйяльную, але і духоўную карысць. Яны не толькі кормяць навакольны люд, але і натхняюць паэтаў. Свіцязь натхняла Міцкевіча, возера Нешчарда — аднаго з першых беларускіх пісьменнікаў новага часу Яна Баршчэўскага.

...Возера было велічэзнае, як мора, а пасля пачало сохнуць, змяншацца і ўрэшце зрабілася зусім маленъкім. Людзям жыць стала лепей, а рыбам горш. І вось астравок пасярэдзіне гэтага малень-кага люстэрка вады аблюбаваў князь Алелькавіч-Слуцкі з пакалення Альгерда. Пабудаваў ён тут замак і стаў княжыць.

(Паводле Уладзіміра Караткевіча)

35. Дарога, вузкая і калдобістая, напачатку віхляла наўсцяж асмужанага ўзбалотка, парослага купчастым алешнікам, а потым, выбіўшыся на пясчаны грудок, пабегла – уніз, уверх – узгорыстым драбналессем. Паперадзе нас з інтэрвалам на паўвярсты валюхаліся абшарпаныя з усіх бакоў лесавозы, пакідаючы за сабой густы шлейф едкага дыму ад саліркі. Думаць пра абгон на такой дарозе – усё роўна што наважыцца без палкі ў руцэ ступаць на абледзяную кладку-кругляк: рана ці позна звалішся.

(Паводле Васіля Праскурава)

36. Мама з Маняю і нават малая Любачка – усе ўжо выглядвалі на дарогу, чакаючы мяне.

– Праваліўся, – пажартаваў я.

– Не муці, – злядзела мне ў очы Маня. – Падманваць не ўмееш.

– Здаў. Адна пяцёрка, адна тройка, астатнія чацвёркі, – хваліўся я. – Сказалі, што магу лічыць сябе студэнтам.

Слёзы радасці набеглі на матчыны очы.

– Богу дзякуючы, дачакаліся. Цяпер можна і паміраць.

– Ну што вы, мама, – казаў я з той трывогаю, якая прыходзіць да сына за лёс маці, – толькі й пажыць цяпер. Дзееці выраслі...

(Паводле Васіля Жуковіча).

37. Машына прытармазіла, быццам нават спынілася, а затым крута павярнула на пагорак і падкаціла да ягонай палаткі,

– Баця!

Сын быў вялікі, барадаты, як і належыць сучасным маладым мужчынам, ён далікатна абняў паўнаватае, неяк ненатуральна абмяклæ цела бацькі, паляпаў яго па плячах.

– Ну, што ты? Ну, як? Прыйснула, ага?

– Нічога, нічога, – сказаў Агееў. – Знаеш, так вось... Дзякуй, Аркадзь, што прыехаў.

(Паводле Васіля Быкава)

38. Рыгор крэкнуў, пакруціў галавою.

– Бывайце вы... Бывайце лепей хутчэй... А то адзін грэх з вами: разумзаешся, як баба... Дзееці вы. Жадаю вам найлепшага, самага добраха на зямлі.

Я расцалаваў Рыгора ад усяе души.

– Рыгорка! Лепшы друг! Едзэм з намі, перасядзім той час, калі будуць шукаць Дубатоўка і іншых. А то яшчэ які-небудзь паскуднік заб’е цябе.

Вочы Рыгора пасуравелі, і жолвы зарухаліся на сківіцах.

– Го, няхай паспрабуе!...

(Паводле Уладзіміра Караткевіча)

39. Праўда, прафесія настаўніка не з лёгкіх. Вобразна гаворачы, трэба ўсё жыццё ўзыходзіць на гару. Паглыбляць і паглыбляць веданне прадмета, які ты выкладаеш. Трэба любіць свой прадмет да самаахвярнасці. Ганарыцца ім і абараняць ад любых наскоакаў. Калі ты філолаг – літаратура, літаратура і літаратура. Часопісы, літаратурныя газеты. Акадэмічныя граматыкі, слоўнікі. Мора кніг.

А майстэрства выкладання? Малады настаўнік вельмі многа гаварыць. У яго шмат непатрэбнай мітусні. Прыкра, калі нехта пачынае хваліць такога выкладчыка. Маўляй, стараецца.

Стараннисць без умельства – нішто.

(Паводле Якуба Ермаловіча)

40. Самае вялікае з беларускіх азёр – Нарач. Гэта і на карце відаць. Паэты часта парайноўваюць гэтае возера з морам. Побач з Нараччу размясцілася яшчэ некалькі азёр: Баторына, Мястра, Рудакова, Белае, Блакітнае, Мядзельскае, Швакшты...

Нарачанская група азёр – самая вялікая і вядомая на Беларусі. Азёры размешчаны тут вянцом. Яны ствараюць своеасаблівую блакітную карону Паазер’я.

...А якія прыгожыя краявіды вакол азёр! Якія багацці хаваюцца ў іх глыбінях!

(Паводле Віталя Вольскага)

41. Рака Бяроза. Яна для мяне адзіная. Не спяшайцесь абвяргаць мяне, выстаўляючы свае высновы. Хлопец пакахаў дзяўчыну, далёка не самую прыгожую на свеце. Але яна для яго адзіная. Кахранне такое, нічога не зробіш. Бачыў я Волгу, Енісей, Об. Здзіўляўся і захапляўся іх веліччу. Але яны былі толькі здзіўленнем і захапленнем і не зрабіліся часткаю души маёй.

...Першая лодка, першы плёскат рыбіны, першыя заходы і ўсходы сонца над шырокім лугам, залітым густой сінню разнатраўя. Першы крыгаход і першы разліў вады ад краю да краю. Гэта ты, Бяроза.

(Паводле Якуба Ермаловіча)

42. Абапал дарогі струніўся гонкі сасоннік, асабліва прывабны ў сваім падлеткавым узросце – без сучкоў і драпін да самай вершаліны, па-маладзецку ўзрушаны, лёгкі і як бы бесклапотны. дзе-нідзе трапляўся выносыні бярэзнік, крануты першай пазалотай восені. Хараством гэтай пары года нідзе так не залюбушся, як у лесе. І я не стрываў, кінуў цераз плячо негаваркому спадарожніку:

- Прыгожая сёлета восень, праўда?
- Восень як восень. Яна ў нас такая спрадвеку.
- А вы хіба тутэйшы?
- З Жытніцы.
- Мне чамусьці падумалася, што вы прыезджы.
- Не-а, тутэйшы я. З Жытніцы родам.

(Паводле Васіля Праскурава)

43. Цётка змаўкае, як не ўсё сказаўши. То нібы ледзь не заплакала, то зноў вось усміхаецца. І я пытаюся:

- А дзе ж яна цяпер?
- Дзе, кажаце, цяпер? дзе ўсе. Мая не горшшая за ўсіх – у Мінску. Медсястрою. У той бальніцы робіць, што адразу, як з аўтобуса. Грэх, мой родны, сказаць што на яе. У каго дык і роднае не такое. Калі дома, са мною была, дык і ў хаце, і ў агародзе, і ў калхоз, калі трэба, хадзіла. Прыйеду цяперака да іх, дык не ведае, дзе мяне пасадзіць, чым мяне частаваць.

...І дзеткі да мяне, і Лёня, і Жаначка, і сам яе чалавек вельмі добры. Валодзя. Слесарам ён. Самастаяцельны такі, спакойны, і чарцы не жадзён, як гэта сённячы другія. Хораша жывуць.

(Паводле Янкі Брыля)

44. Максім Багдановіч...

Кароткі быў яго жыццёвы век. Ён вымыраеца дваццацю пяццю гадамі. Многія літаратуры ў такім узросце толькі пачынаюць тварыць. Ён жа – закончыў.

У яго не было зацягнутага перыяду вучнёўства. Пра сябе як паэта ён заявіць адразу і адразу ж упэўненай хадой пойдзе наперад, пераадольваючы цяжкасці. А іх было нямала.

Толькі пяць галоў жыў ён на Беларусі. Астатнія жыццё прайшло па-за межамі. Таму родную мову, на якой рашаеца тварыць, давядзеца вывучаць па бацьковых этнографічных запісах ды па кнігах.

(Паводле Алесі Бачылы)

РЭКАМЕНДАВАНЯ ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: Сінтаксіс. – Мінск, 1986. – Ч.2
2. Беларуская мова / Пад агульной рэд. Л.М.Грыгор'евай. – Мінск, 1994.
3. Беларуская мова / Пад агульной рэд. Я.М.Адамовіча. – Мінск, 1986. – Ч.2.
4. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова. – 2-е выд. – Мінск, 1985.
5. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс і пунктуацыйя. – Мінск, 1987.
6. Клюсаў Г.Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыйі. – Гродна, 1993.
7. Клюсаў Г.Н., Юрэвіч А.Л. Сучасная беларуская пунктуацыйя. – Мінск, 1976.
8. Курс сучаснай беларускай мовы: Сінтаксіс. – Мінск, 1959.
9. Шуба П.П. Уводзіны ў граматыку беларускай мовы. – Мінск, 1969.
10. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. – 3-е выд. – Мінск, 1987.

Дадатковая

1. Асновы культуры маўлення і стылістыкі / Пад рэд. У.В.Анічэнкі. – Мінск: Універсітэтэцкае, 1992.
2. Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / Пад рэд. А.І.Падлужнага. – Мінск, 1987.
3. Наркевіч А.І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове: Структурна-семантычнае апісанне. – Мінск, 1972.
4. Протчанка В.У. Шматаспектны аналіз пры вывучэнні сінтаксісу беларускай мовы. – Мінск, 1987.

СПІС УМОЎНЫХ СКАРАЧЭННЯЎ

1. Агн. – Э. Агняцвет
2. А.Д. – А.Дудараў
3. Адам. – А.Адамовіч
4. А.З. – А.Зарыцкі
5. А.Зв. – А.Звонак
6. А.К. – А.Куляшоў
7. Ал. – А.Александровіч
8. А.П. – А.Пысін
9. Ар. – А.Арабей
10. Асіп. – А.Асіпенка
11. Астр. – А.Астрэйка
12. Б. – Я.Брыль
13. Бач. – А.Бачыла
14. Бр. – П.Броўка
15. Бур. – Г.Бураўкін
16. Бяд. – З.Бядуля
17. Бял. – А.Бялевіч
18. Вас. – А.Васілевіч
19. В.Б. – В.Быкаў
20. В.В. – В.Вольскі
21. Віт. – В. Вітка
22. В.М. – В.Мыслівец
23. Вял. – А.Вялогін
24. Вярц. – А.Вярцінскі
25. Гал. – П.Галавач
26. Гам. – М.Гамолка
27. Гар. – М.Гарэцкі
28. Ген. – Л.Геніюш
29. Гіл. – Н.Гілевіч
30. Гл. – П.Глебка
31. Гр. – І.Грамовіч
32. Грах. – С.Грахоўскі
33. Е.Л. – Е.Лось
34. Зар. – М.Зарэцкі
35. Зв. – газета «Звязда»
36. І.М. – І. Мележ
37. І.Н. – І.Навуменка
38. І.П. – І.Пташнікаў
39. Кав. – В.Каваль
40. Каратк. – У.Караткевіч
41. Карп. – А.Карпюк
42. К.Б. – К.Буйло
43. Кір. – К.Кірзенка
44. Кр. – К.Крапіва
45. К-с – Я.Колас
46. Кул. – А.Кулакоўскі
47. Куп. – Я Купала
48. К.Ч. – К.Чорны
49. ЛіМ – газета «Літаратура і мастацтва»
50. Лупс. – М.Лупсякоў
51. Лынък. – М.Лынъкоў
52. М. – часопіс «Маладосць»
53. Мак. – А.Макаёнак
54. А.М. – А.Марціновіч
55. Маш. – М.Машара
56. Міс. – П.Місько
57. М.К. – М.Калачынскі
58. М.Л. – М.Лобан
59. М.Т. – М.Танк
60. М.Ш. – М.Шыманскі
61. Мяц. – Е.Мяцельская
62. Нов. – І.Новікаў
63. Нях. – Р.Няхай
64. Пальч. – А.Пальчэўскі
65. Панч. – П.Панчанка
66. Пасл. – М.Паслядовіч
67. Пестр. – П.Пестрак
68. П.К. – П.Кавалёў
69. Пр. – П.Прыходзька
70. Прык. – Прыказка
71. Р. – А.Русак
72. Ракіт. – М.Ракітны
73. Саб. – Р.Сабаленка
74. Сам. – Э.Саймуйлёнак
75. Сач. – Б.Сачанка

76. С.З. – С.Законнікаў	87. Ц.Г. – Ц.Гартны
77. Скр. – Я.Скрыган	88. Ч. – Чарот
78. Тк. – М.Ткачоў	89. Чарн. – А.Чарнышевіч
79. Тр. – П.Трус	90. Шам. – І.Шамякін
80. У.Д. – У.Дубоўка	91. Шах. – У.Шахавец
81. У.К. – У.Карпаў	92. Шашк. – А.Шашкаў
82. У.Кр. – У.Краўчанка	93. Як. – А.Якімовіч
83. Х. – У.Хадыка	94. Я.М. – Я.Маўр
84. Хадк. – Т.Хадкевіч	95. Янішч. – Я.Янішчыц
85. Хв. – М.Хведаровіч	96. Янк. – Ф.Янкоўскі
86. Ц.- Цётка	97. Я.П. – Я.Пушча

ЗМЕСТ

Уступ.....	3
Частка I. Словазлучэнне.....	7
Заданні і практыкаванні для самастойнай працы.....	30
Частка 2. Просты сказ.....	39
Паняцце сказа.....	39
Предыкатыўнасць і мадальнасць як катэгарыяльныя адзнакі сказа.....	41
Тыпы простых сказаў.....	43
Члены сказа.....	45
Галоўная члены сказа.....	46
Дзейнік.....	47
Выказнік.....	48
Спосабы выражэння іменнага выказніка.....	53
Шматкампанентныя выказнікі.....	54
Размежаванне дзейніка і выказніка.....	56
Граматычнае каардынацыя форм дзейніка і выказніка.....	57
Даданыя члены сказа.....	61
Прыдатак.....	63
Акалічнасці.....	67
Паняцце дэтэрмінуючага члена.....	70
Аднасастаўная сказы.....	70
Намінатыўная сказы.....	79
Канструкцыі, якія прымыкаюць данамінатыўных сказаў.....	82
Назоўны ўяўлення (назоўны тэмы).....	82
Вакатыўная сказы.....	83
Генітыўная сказы.....	84
Парцэляццыя.....	86
Нерасчлянёныя сказы Словы-сказы).....	87
Няпоўная сказы.....	90
Эліптычныя сказы.....	93
Парадак слоў у сказе.....	96
Функцыі парадку слоў у сказе.....	98
Заданні і тэксты для самастойнай працы.....	101
Рэкамендаваная літаратура.....	114
Спіс умоўных скарачэнняў.....	115

Вучэбнае выданне

Леановіч Раіса Сямёнаўна

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА:
СІНТАКСІС СЛОВАЗЛУЧЭННЯ
І ПРОСТАГА СКАЗА**

Вучэбны дапаможнік

Рэдактар Н.М.Красніцкая
Камп'ютарная вёрстка: В.І.Карасік

Задзлена ў набор 14.03.2002. Падпісана да друку 03.05.2002.

Фармат 60x84/16. Папера афсетная №1.

Друк афсетны. Гарнітура Таймс.

Ум.друк.арк. 6,84. Ул.-выд.арк. 6,49. Тыраж 200 экз. Заказ 92.

Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купалы».
ЛВ №96 ад 02.12.97. Вул. Пушкіна, 39, 230012, Гродна.

Надрукавана на тэхніцы выдавецкага аддзела
Установы адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купалы».
ЛП №111 ад 29.12.97. Вул. Пушкіна, 39, 230012, Гродна.